KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXII-ik évf. Mártius, Április. 1887. 2-ik füzet.

VALLÁS ÉS HIT.[1])

Ezelőtt 20 esztendővel enyészék el — legalább ideig-óráig — egy intézmény, mely legalább oly kifejlett és megállapitott alakban, a világ történelmében páratlan, u. m. az egyházi és világi hatalom két személyre oszlott uralkodása Japánban. Az egyiké a Mikádoé, röviden mondva, a felség (majestas) volt, de a másiké — a Szgoguné[2]) — a hatalom. Itt egyelőre csak az elsőbbel van dolgunk, a kinek életmódját egy útas imigy irja: „A Mikádó magát többek közt az ég (menny) fiának, a megtestesült napistenségnek mondotta. A neki tartozó és meg is adott tisztelet legendaszerű vala. Hirlelték és hitték, hogy maguk az Istenek és félistenek is járnak látogatására az udvarába. Bé nem avatott embernek az ő látásához nem volt szabad jutni, meg lett volna vele fertőztetve; lábának nem volt szabad a földet valaha érni és a mi személye használatára szolgált, ruházata, evőszerei, edénye, azt mind elpusztitották, összetörték vagy elégették, nehogy valaha valaki hasznokat vehesse. El levén merülve bizonyos átszellemülés állapotába, andalgásba, melyből semmi külső zaj fel nem serkenthette, egyhangulatu, álmos életet élt, kertjei közepette elvonultan és soha ki nem téve a lábát palotája falain kivül. Lassanként mozdulatlanabbá lett, mint szentélye aranyozott kárpitja megett egy Buddhaszobor és eljött az az idő, melyben csak udvara asszonyai közeledhettek szent személyéhez."

Erre a — tovább nem részletezendő — képre t. hallgatóimnak a középkori pápa és római császár, a Capet nemzetségi henyélő királyok és majordomaik, vagy VII. Gergely idejében a pápaság és császár meg királyság jutnak eszébe, sőt némely államok alkotmányos királyai, kikről ki van — eszményileg — mondva, hogy „uralkodnak, de nem kormányoznak". Nekem, megvallom, egészen másutt jár az eszem.

Egy allegoriát látok a vázolt képben, mely a vallás dicső

---

1) Nagy tudósunknak a Dávid F.-egyletben tartott értekezése. Szerk.

2) Mások Tycoonnak nevezik.

palotájába rekesztett és elkülönzött hitet személyesiti a Mikádó alakjában. Igenis nem tartja ezt szorosabban fogva palotai étiquetteje, mint a hitet tartják a felekezeti dogmák és én arra az óhajtássá vált gondolatra jöttem, vajon nem lehetne-é, ha bárcsak elméletileg, az ő fényes szolgaságából kiszabaditni őtet? És nemcsak meggondoltam, hanem ezennel meg is kisértem.

Minthogy a hasonlatok gyakran szülnek nem önkényes és önkényes félreértéseket szokott következményeikkel együtt, minek fényes példái a természeti processusok allegoriáin épült vallásformák, ki kell mindenek előtt jelentenem, hogy Mikádó-féle hasonlatom csupán csak a helyzet azonosságáig terjed és ez kettős kötelességemmé teszi kimagyaráznom, mit értek a hit nevezete alatt.

Az alapeszme képét különböző alaku szavak viselik, u. m.: hit, hiszem, hivés, hitel. Mindnyájan a „hisz“ gyök származékai s köztök a hivés, mely a köznyelvben legkevésbbé használatos, legáltalánosban fejezi ki az eszmét, a többiek pedig különbféle alkalmazásában. Lássuk hát, mi a hivés?

Hogy még csak ne is láttassam reáfogni valamit, philosophiai — tudtomra legujabb — szótárból[3]), idézem a fogalomnak, illetőleg a szónak értelmezését. „A *hivés* alanyiasan érvényes alapokokra támaszkodó meggyőződés, mely ennélfogva közép helyet foglal a vélemény és tudás között; amaz t. i. történetes, nem követelő nézet, ez pedig alanyiasan és tárgyiasan megalapitott ismeret, holott a hivés csak tisztán személyes bizonyosságot nyujt, a mely az alany (a hivő) előtt lebegő tekintélyekre (szülőire, tanitóira, a hagyományra, irásokra), vagy még az ő saját tapasztalataira is támaszkodik. A vélemény bizonyosságát kérdésesnek (problematikus), a tudásét szorosan következetettnek (apodicticus), a hitét állitónak (assertorius) nevezik“.

Ha az újabb és legújabb philosophiai irodalmat összekurkászszuk is, az idézettnél se többet se jobbat nem lelünk. Sehol se tudnak kibontakozni ebből a háromságból (trias:) „vélemény — hivés — tudás“, a mi nekem arra szolgál bizonysugul, hogy a philosophiai módszer főeszköze, t. i. az elemzés kérdésében mai nap Socrates, Plato, Aristoteles kora óta nemcsak nem haladtunk, hanem még hátrább állunk, mint a meddig ők jutottak volt. Kirchnertől még azt sem tudjuk meg, melyik rovatába tartozik a hivés a fogalmaknak. Másfelől, ugy látszik, ő nem tudja, hogy a nevezett három szó nem fér egy kalap alá. Nem biz' a, mert a hivés és a tudás lelki állapotok;

[3]) Kirchner' s Wörterbuch der philosophischen Grundbegriffen. Heidelberg 1886.

a vélemény pedig szóbeli nyilatkozat, mely csak szerénységből van abba az alakba öltöztetve. Az ember magában sohasem vél, hanem tud, vagy nem tud, hiszen, vagy nem hiszen, a kétféle ellentét mindenike közt pedig nem a vélekedés, hanem a kételkedés, a bizonytalanság lelki állapota foglal helyet. A tudás és hivés közt nincs átmenet, nem is váltják fel egymást okvetetlenűl: hanem az a viszony van köztük, hogy a hol a tudás megszünik, ott kezdődik, de éles határvonallal választva, a hivés. Ezt mondja igazában ki amaz elhirhedt nyilatkozat: Credo quia absurdum est. (Ezzel a mondattal rendesen Tertullianusra hivatkoznak, de nem egészen pontosan. Az idevágó hely nála ez: „Et mortuus est Dei filius; prorsus credibile est, quia ineptum est . . . .") Nem azt kell netalán érteni rajta, hogy azért hiszen, mivel képtelen, hanem hogy: a mi képtelen, azt tudni nem, de hinni lehet, vagy rövidebben mondva: „Hinnem kell, mivel nem tudhatom."

De a fogalomban megkülönböztetett két állapot nincs az életben elkülönitve. A tudásnak igen gyakran pótléka a hivés; a hivést megerősiti a tudás. A tudást szintoly gyakran kiséri a hivés, mint az önhittség s a mit erősen hiszek, úgy jő nekem, mintha tudnám. Mindezekre majd példák fognak bővebb világot vetni. Most, miután méltán feltehetem, hogy minden ember tudja, mi az a hivés, és reménylem, hogy fogalmát nehány jellemvonással határozottabbá tettem, következik az a kérdés: valóban lefoglalta-é magának a vallás és hivést?

Ime, a Fétis-imádó egy természeti test töredékének, egy otromba mesterség csinálmányának, magával jótehetetlen tömegnek oly erőt tulajdonit, mely őt gazdagsággal, egészséggel áldhatja, veszélyből mentheti, nyomorral, halállal sujthatja. Van-é ebben árnyéka is a tudásnak? A Fétisista vallása egész teljességében hivés.

A mythologiában a természeti erők személyesülnek és allegoriáikban a valóságnak u. m. az erőknek és működéseiknek megfelelő tulajdonságokat és jellemvonásokat lelünk, úgy hogy a tudásnak kissebb-nagyobb mértékét az illető vallás hiveitől eltagadni nem lehet. Továbbat egy mennydörgő Jupiter, egy világitó Apolló, egy tengereket felzavaró Boreas képzeteinek is van költői igazságuk, s a képzelés is neme a tudásnak. De hogy nap is legyen, szekerező Apolló is egyszerre és a kettő egy legyen, azt már csak hinni lehet, még pedig oly hivéssel, melynek a „credo quia absurdum est" a typusa.[4])

[4]) Valamint nekem, úgy másnak is alaki eszmetársulatnál fogva eszébe juthat a Ján. Ev. I. 1.

Lássuk a keresztény vallást.

Itt megint jónak látom, ha csak az első izben érintett okból is, idegen tollal[5]) iratni le felfogásomat. „A legközelebbi mód, melylyel a vallásos hivés kidomborodik, a kijelentésnek, mint isteni közetlen s ennélfogva csalhatatlan tanitmánynak a hivése. Ebben az alakjára nézve általában természetfeletti kijelentés hivésben azonban egy elméleti és egy alkalmazott mozzanatot különböztetni meg: egy vallásos igazság elismerését és az elmének teljes bizodalmon nyugvó bizonyosságát. Az igazi vallásos mozzanat csak az utóbbi, de a mely az ő történelmi határozottságát mindig történelmi közösségben, társaságban vagy pajtásságban és igazaknak tartott, történelmi tényeknél fogva kapja. A két mozzanat, u. m. a kijelentés igaznak tartása és a hirdetett tanok igazságáról való meggyőződés összefoly a keresztény hivés fogalmában, és nevével egyszerre mind a két értelemben élnek a keresztény egyház legrégiebb korában. Midőn aztán a gnosticusok a történelmi hagyománynak philosophiai mélyebb értelmére akartak jutni, sőt követelték is, hogy jutottak, vitatkozás keletkezett az egyház kebléban, a hivésnek a tudáshoz való viszonya felett. A philosophiai miveltségü atyák (patres), köztük különösen az alexandrinusok: Clemens és Origenes, az utóbbit tartották magasabb fokunak, holott mások, mint Irenaeus és Tertullianus az egyházi hagyomány sértetlenségét törekedtek teljesen biztositani. Azóta hovatovább közönségesebbé vált az a felfogás, hogy a keresztény hivés főképp, vagy éppen kirekesztőleg történelmi hivés, u. m. az egyházi tannal tartás és tekintélyének hódolás. Hiszen ki merte mondani már Augustinus, hogy ő magát az evangeliumot sem hinné, ha az egyház tekintélye nem birná reá. Augustinus állitmányai: fides praecedit intellectum; (a hivés megelőzi az értelmet, azaz: elébb való az értelemnél) és credo ut intelligam (előbb hiszem s azután végire járok) széltiben érvényesek voltak a középkori theologiában. Abälard ugyan támasztott némi kétséget iránta; de az csak arra való volt, hogy igazolja utólagos, tudományos fürkészéssel az egyház tekintélyét. Hasonló irányban működtek a Scholasticusok is, úgy hogy a vallásos hivés a kath. középkorban az egyházi tekintély szárnya alatt pihent s kotlója oly féltékenyen őrizte, hogy az Abälard-féle jóakaratu törekvést is héjjának nézte, és csak úgy érezte magát biztosnak, ha megtiltatik minden vizsgálódás a dogma igazsága felől“.

[5]) Brockhaus Convers. lexicon. Glaube czikk.

Kell-é világosabb bizonyság, mint ezek a tények, hogy a r. kath. anyaszentegyház csakugyan fogva tartotta és tartja a hivést. Még pedig annyira elkölönitve, hogy természetes szövetségesét, a tudást sem türi meg mellette. Tisztességgel, dicsőséggel, hatalommal ellátta, tömlöczöt, kinszert, karót, kardot, máglyát adott rendelkezésére; nevét, a nyelvek szerint változtatva, mint: fides, foi, faith, hit stb., a vallásnak tökélyes synonymájává tette; de biz' a mindezen „boldogság“ mellett mégis csak fogoly s arany lánczai tündöklése aligha birja pótolni szabadsága vesztét.

A XVI. százbeli reformatio nem változtatott a dolog állapotán. Az anyaszentegyházról áttétetett a tekintély a Szentirásra: ennyiből áll az egész! De keletkezett ám mellette a Liber „de tribus impostoribus“, keletkeztek majd a „freethinkerek“ és „encyclopaedisták“ hadai és utoljára Némethonban az „észszerü theologia“, mely Semlerrel (1767—1786.) kezdődött és Straussszal (1864—1872.) végződött. Ezek az igaz, hogy mindnyájan kiszabaditásán dolgoztak a hitnek, de oly mostohán és szerencsétlenül, hogy nem rajtok mult, ha lelkét ki nem adta.

Nem kisérem tovább a „hivés“ sorsát a keresztény vallás történelmében, mert eléggé kimutatottnak vélem, hogy legyen hit vagy hivés, a keresztény vallásban erősebb kötelékekkel: dogmával, tekintélylyel volt és részint van megnyűgözve, mint a Mikádó az udvari etiquettejével. És dicsérnem kell az egyház eszét, hogy oly gondosan örzi a hitet, mivel mindenhatóságát, akár csalóka fény, akár igazi bűverő legyen, csakis azzal gédelgeti. Én azonban erre nem hajtván, megkisértem, nem lehetne-e az imént emlegetett kötelékeken tágitni, hogy a hit szabadabban lélegzelhessen. E végett egy kis hadjáratot kell inditnom, mely ámbár csak vélemények és állitások küzdelmében áll, de szent érdekek körül forogván, nem csekély figyelmet igényel. A hadjáratok kimenetele bizonytalan. Ha azonban valamelyik fél elárulja haditerveit, oszlatja vele a jövendő homályát az igaz, de úgy, hogy ellenfelére süssön a szerencse napja. Én mégis annyira bizom ügyem igazságában, hogy küzdelmem tervét ime köztudomásra adom. Könnyitse megértését a következő adoma.

Azt beszéli Börne párisi leveleiben, hogy egy jószivü uriasszony erősen el levén keseredve bizonyos szerencsétlen eseményen, a melyet jóvátenni vagy csak azokon, a kiket ért, segitni nincs hatalmában, ő az asszonyságot azzal vigasztalta meg, hogy hiszen olyas valami éppen nem ritka eset, sőt ritkaság az a nap, a melyen Párisban vagy Francziaországban hasonló ne történnék.

Nekem szándékom kimutatni, hogy a hit, nem a vallásformák, különösen a kereszténység melegházában örzött, gondozott és ápolt drága növény, hanem az egész földön elterjedt, nem egyszer ártalmas, de általában a természet rendje fentartására szükséges burján, melyre — különféle nevei alatt — az életnek minden viszonyaiban rábukkanunk. Igaz, hogy nem mindig ismerünk, legtöbbször nem is ügyelünk reá s azért szükésgesnek tartom reáforditni a figyelmet.

Tudjuk és milliók tudják, hogy London városa létez.

De vajon tudjuk és tudják-é igazán, azaz, a szó teljes értelmében? Ennek a jelentését kell hát szorosan megállitanunk, mielőtt a kérdésre felelhetnénk. Megkisértem elmondani s felkérem t. hallgatóm mindenikét, hogy mondandóimat magukban ismételve vessenek számot magukkal, hogy igenlik-é teljes meggyőződésből. Nó hát; tudom, hogy vagyok, képzelek, okoskodom és akarok; tudom a nézlet- és gondolatformákat (ür, idő, ok); tudom (megjegyezve, hogy az emlékezés is tudás) jelen és volt érzelmeimet, (fájdalmat, éhséget stb); tudom azt, a mit öt érzékemmel felfogtam és fogok és végre tudom azt, a mit mindezekből szorosan és kifogástalanul következtetek. Ezekkel körül van határozva a tudás fogalma, s a mi körén kivül esik, az már csak hivés lehet. Jelesen tehát az, a mit csak beszéd következtében képzelünk, vagy gondolunk, akármily élénken gondoljuk, vagy képzeljük, nem tudás, hanem hivés. Vannak mind a kettőnek számtalan fokozatai, de mindezekben mindenikök saját mivoltában ugyanaz. Aztán azt se feledjük el, hogy legfelsőbb fokozataikban mindkettőjök eredménye a meggyőződés. Megjegyzem közbevetve, hogy én értelmezéseimet, mint vehették észre egészükben, s részeikben, az élet köznyelvén adtam elé s azt tartom, jobban, biztosabban is teszem, semmint ha az iskolai philosophia körmönfont és a közéletbeli és romlatlan nyelvü kifejezéseinél határozatlanabb műszavaival éltem volna. Jelesen kerültem és kerülöm a Kirchnertől kölcsönzött értelmezésben is előforduló Subjekt és Objekt (alany és tárgy) szavakat, melyekkel az újabb kor philosophiája örökösen nebeleg, ugy, hogy náluk nélkül egy lépést sem bir haladni és a melyeken annyit faricskál és faricskált, hogy már voltaképpen meg sem különböztethetni; mert ott van az a szörnyeteg Subjekt-Objekt, a mi olyforma képtelenség, mint vizolaj, vagy az alchymisták hidegtüze és szárazvize. Az idézett értelmezést követő igazitásomban kimutattam, hogy a jelen esetben legalább nincs szükségünk reájuk. De haladjunk tovább. — Oly példát, a milyent Londonról hozék fel, számtalant gondolhat sőt tapasztal akárhányat minden istenadta nap

akárki. Ez okból még csak egy fontos eljárást emlitek meg az életből, t. i. a törvénykezést. Az ebben cselekvőleg vagy szenvedőleg résztvevő személyek közül, az elkövetőnek és szemtanunak van és a vádlónak lehet tudása a tényről, holott a biráknak és esküdteknek csak hivésük van és lehet. Annyira igaz az, hogyha egy birónak tudása van a tényről, s elkövetőjéről, jó lelkiismerettel nem maradhat meg birói székében. Csak tanutól kérdik, hogy „tudja-é“, az esküdteket arra szóllitják fel, hogy okiratok, tanuk, felelgetések kihallgatása után jóhiszemüleg mondják ki verdictjöket, mely után éppen oly jóhiszemben keletkezik a birák döntvénye. Ennélfogva bébizonyitottnak vélem, hogy hát a hivés a közélet minden viszonyaiban résztveszen.

„Igen, de itt most a „hit“-ről és nem „hivés“-ről van szó“, vetik ellenem. Érintém már feljebb ezt a névkülönbséget s most tovább fejtem azzal, hogy nem egy dolognak levén két neve, máskor meg két dolognak egy neve, szóról dologra következtetni tüzetes vizsgálás és elemzés nélkül nem lehet. Ha lehetne, arra hivatkoznám, hogy a görög πίστις, a latin fides, a német Glaube, a francia croyance, mind a „hivés“-t, mind a „hit“-et jelölik; de most az elemzést hivom segitségül, mely szerint a hit a kijelentésen épül és igy, mint akármely más hivés, más beszédére támaszkodik. Másfelől pedig a tudás jellemzéséből egy vonást sem lelünk benne. Hogy pedig jóllehet feleslegesen, egy idevágó példát hozzak fel: a kereskedelmi világban keletkezett „hitel“ köztudatosan hivést jelől, mint európai neve: credit is bizonyitja, és igy hit, hitel, hivés synonymák és csak alkalmazásukban különböznek. Nem áll ellent ennek a Széchenyi megkülönböztetése (Hitel 186 lap.) „a keresztény vallásban s igy mennyei dolgokban a határtalan bizodalom, társasági összeköttetésben ellenben a legnagyobb óvakodás, a mi himezés nélkül . . . . nem egyéb, mint „bizodalmatlanság — kirekesztőleg az igazi alap“. És továbbat (u. o. 187. l.) „én részemről, ha pénzem lesz valaha kölcsönzésre, nem azt fogom tekinteni adósomban, az erénynek mily magasságán áll s hihetőleg a menyország hányadik grádicsán fog örökön-örökké vigadni, hanem micsoda hypothékát adhat nekem“. Dicsélyes (plausibilis) biz' e, mint Jósika M. mondaná, csakhogy nem állja ki a tűzpróbát: az elemzést. Ime, mellőzve azt, hogy Sz. nem magyarázza meg, miképp és minélfogva származott hát a credit a credo-ból, csak egy alkalmazott példát veszek fel. Egy vidéki kereskedő elmegy Bécsbe egy gyároshoz, portékát veszen tőle, de nem fizeti ki, hanem váltót ád a gyárosnak. Ez hát annyi, mintha ez

bizonyos összeg pénzt kölcsönzött volna a kalmárnak és egyedüli hypothéka az elvitt portéka. De vajjon biztos-é? A világért sem, mert a kalmár a portékát aprajában el kell hogy adja s a békapott pénzből vagy kifizeti az árát, vagy elkölti egyébre a nyereséggel együtt. A gyáros, mikor a váltóval megelégszik, az elsőbb alternatívát h i s z i és e szerint a kalmárnak becsületességében vagy okosságában, hogy hitelét fentartani kivánja, bízik. Ámde egy másik „óvatosabb" gyáros nem elégszik meg sem az elenyészhetőhypothékával, sem a kalmár fogadta váltóval, hanem kezest követel s azt szabja feltételül, hogy legalább két „hiteles" aláirással legyen megerősitve. És mit tesz ez egyebet, mint azt, hogy a gyáros a hivést a kalmárról a kezesekre ruházza át. És még teljesebb hivést, mert a kezesek nem kötnek le semmi specialis hypothékát, hanem csak nevökkel s ahoz csatlakozó vagyonuk s addig ismert pontosságuk hitelével állanak jót. Bizonyosság pedig igy sincs, mert a váltó lejárata előtt mind a kettő megbukhatik. Ezek nem idealis példák, hanem gyakran történő esetek és czáfolhatatlanul bizonyitják, hogy az iparos és kereskedő világ a legfeszitettebb „óvakodás"-sal sem nélkülözheti a h i v é s elemét. A hitel igazi alapja tehát éppen úgy, mint a hité, a bizodalom nem a „bizalmatlanság."

Az élet széles teréről vonuljunk be a tudomány szűkebb vidékére, s megfogjuk látni, hogy itt is helyet foglal hatalmasan a hivés. Vegyük karonként.

Első a theologia. Emlitém már feljebb, hogy Abälard s a scholastikusok a vallás igazságait és az egyház döntvényéit a tudás mezébe törekedtek öltöztetni.

Igen, de a tudáson kivül csak hivés van s csak ennek mint meglevőnek a rovására érvényesithették törekvéseiket azok a theologusok. Egyenesebben támadta meg a hivést a XVIII. és XIX. százbeli protestans theologia, melynek eljárását részleteznem, vagy tovább jellemeznem szükségtelen. Második a jogi kar. Ezzel röviden végezhetünk. Csak azt kérdem, van-e a Corpus Jurisben oly állitmány, mely tekintélyen ne alapulna s támaszai idézetek ne volnának. A feleletet s következtetést másokra hagyom s átmegyek

Az orvostani karhoz, még pedig megvallom, egy kissé tartózkodva. Mert a közönséget szorosabb kötelékek fűzik az orvoshoz, mint a paphoz s az előbbi igen könnyen sérelmet, tekintély, bizalom csökkentését sejthetné abban, a mit mondani akarok, azt t. i. hogy az orvosi praxisban ha nem sűrűbb, de egyiket a másikba vetve legalább is oly sűrü szerepet játszik a hivés, mint a tudás.

Lám az asztalos tudván-tudja, hogy azok a darabok, melyekre deszkáját füirészeli, pontosan beleillenek a készitendő butorba. De vajjon a sebész nemegy műtét alkalmával tudja-é, hogy jóra vagy roszra fordul-é vele a patiens állapota?

Aligha! De végre hajtja munkaját jóhiszemben.

Az orvoslás legbizonyosabb ágából, a sebészetből vevém szándékosan példámat, mely jobban kidomboritja a belorvoslás még szorosabb kapcsolatát a hivéssel. „Mit? hát nem tudás az — szól fel a belorvos, — midőn én a symptomákat combinálva a nyavalya ismeretére jutok s ellenszereit megrendelem?“ Nem biz az, engedelmével az orvos urnak. Tudás az, mikor az orvostanhallgató a klinikán egy beteg ágyánál az illető symptomákat tapasztalja és az indicált orvosságot neki beadván, sokszor előre is megmondható hatását szemével látja. Tudást szül továbbat, ha több ily fajtáju betegek ágyait meglátogatván, az egyező symptomákat s az orvosszer azonos hatásait számba veszi. De midőn kilép az életbe s egy keze alá vett betegen ugyanazon symptomákat látja és abból a nyavalya nemére s kellő szerre következtet, következtetése csak hivés szüleménye.

Mert, valamint Leibnitz szerint két, tökélyesen egyenlő lapu, ugy két, tökélyesen egyenlő betegség sem létez. Az azonos symptomákhoz járulhatott egy észrevétetlen, vagy kimaradhatott egy csekélynek vélt eset és akármelyik megváltoztathatja a nyavalya természetét s hatástalanná teheti a rendelt szert, holott az orvos nem úgy hitte!

Különös példákul emlithetem, hogy Hippokrates hitte a „humores peccantes“-t, dr. Brown és iskolája a stheniát és astheniát, az egész orvosvilág az érvágás és pióczázás nélkülözhetetlenségét, dr. Jenner a tehén himlő, valamint Pasteur hiszi ma a veszettség beoltásának óvó- és mentő hatását. Továbbá dr. Sauer hitte hogy a kékkő (sulphas cupri) biztos ellenszere a tüdőgyuladásnak, nemkülönben Priessnitz, hogy a viz minden nyavalyának. Helye van hát biz az orvosi praxisban a hivésnek s az nem az orvos hibája, hanem a természet rendelése; de nem is veszélyezteti sem a tekintélyt, sem a bizodalmat. A meggyőződés két eleme a tudás és a hivés közt, általán véve, nincs antagonismus; együtt kiegészitik, legalább segitik egymást, hanem körülmények s alkalmazás igenis ellenségekké tehetik. A mi magát az orvostudományt illeti, csak történelmét kell olvasnunk, hogy lássuk, mily kevés benne a tudás és mekkora helyet foglal a hivés, még pedig nem ritkán a tegnapival

ellenkező mai. Szolgálhatnék példával eléggel, ha időm és helyem volna hozzá. De sietnem kell, most egy nagy — és ne vegyék rosz neven — gyülevész tömeg áll előttem, melynek philosophiai kar a neve és a melyet tagokra kell szaggatnunk, hogy birhassunk vele. Legyen első a philosophia, hol ismét meg kell különböztetnünk magát a philosophiát és a philosophusokat s ezek közt az iskolák fejeit és tanitványaikat, vagy követőiket, az -a n u s-okat, -icusokat és -istákat. Az utóbbi csoport jelszava az αὐτὸς ἔφα (a mester mondta) levén, azt gondolom, besorolhatjuk őket tömegesen, részletezés nélkül a hivés rabszolgái közé. De magok a mester philosophusok sem voltak mentve tőle. Midőn Thales azt állitotta, hogy minden csak viz, Heraclitus a nyugalmat, az eláta a mozgást tagadta; a Plato születés előtt kóborgó ideái, Descartes automaticus állata és üranyaga, Kant categorischer Imperativja, Schopenhauer pessimismusa mindnyájan hivés és nem tudás tárgyai. És hogy mily bonyolodott vegyületei a kettőnek alkotják a philosophiai rendszerek mindnyáját, azt még csak vázlatban is rajzolni, nem értekezést, hanem könyveket igényelne. Vegyünk hát mást elé.

Quid prius dicam solitis (matheseos) laudibus? Nó, hiszen abban nem fogok h i v é s t lelni, gondolják. Pedig roszszul; mert ha édes keveset is, csak lelek. Az algebrában azt, hogy egyenleteket a 4-dik fokon tul nem lehet általánosan megfejteni a jelen száz 2. tizedéig csak hitték, mig Abel a hivést tudássá nem változtatta; holott az Euklides XI. axiomáját mind e mai napig hiszszük, sőt azt is, hogy ebbeli hitünk sohasem fog tudássá változni. A differentiale-t . . . . . de mi szükség többre, midőn czélom csak azt megmutatni, hogy a hivés per medios ire satellites et perrumpere amat saxa potentius ictu fulmineo. És ha az egy oly szilárd alapon álló deductiv tudománynyal történik, minő a mathesis, miképp állhatnának ellene azok, melyeknek a mathesistól és philosophiától kölcsönzött fegyvereken kivül csak az inductio szolgál erőditményül. Nem is vesződöm azzal, hogy az ide tartozó tudományágakban külön-külön nyomozzam a hivést, midőn általában az inductiói eljárásnak ez adja meg a végleg bizonyitó erőt. A tudás benne csak addig tart, mig az adatokat észleljük s összehasonlitjuk, de itt aztán meg is szűnik s mint annak a rendi, a hivés kezdődik. 999 testet megvizsgálok, s mindenikben A és B tulajdonságot C minőséggel kapcsolva lelem, ez a tapasztalatom: t u d á s. De hogyha az 1000-dik testen ott látom az A és B-t, csak hiszem, de nem tudom, hogy meg fogom-é C t is lelni rajta. Ne

csodálkozzanak hát t. h., ha azt mondom, hogy a Newton hires attractióját szintugy hisszük, — (még azt is hozzátehetnők, hogy „quia absurdum est") - mint hitte Cartesius az örvényeit, a világosság hullámzás elméletét, úgy, mint Newton hitte a kiszivárgását (emanatio) és hogy Humboldt Sándor nem a tudományt akarta bántani, mikor az aethert mythusnak állitotta, hanem csak azokon sajnálkozott, kik létezését hiszik. Pedig biz' ezt hiszi a physicusok leges-legnagyobb része, valamint mindnyájok az erők parallelepipedumát és a villam fluidumát, mint a kímikus az átomokat és symmetriás rendezkedésöket; a geologus a centralis tüzet, a zoologus és botanicus — ámbár ingatott hittel — a fajok állandóságát; a physiologus az életerő létét vagy nem létét és az öntudat gépies származását.

Még van egy hátra: a történelem. Itt az az eset, a mit feljebb a törvénykezésnél emlitettem, t. i. hogy az eseményeket tudni csupán cselekvőik és a szemtanuk tudhatják. Rajtuk kivül az egész emberiség csak — röviden mondva — hallomásból értesülhet felölük. Világos hát, hogy a hivés a történelemnek parányi részecskék hiányával egész terét elfoglalja.

Ily szélesen el van terjedve, ily mélyen el van vegyülve életben és tudományban a hivés és osztogatja bennük jótéteményeit. Igenis, jótéteményeit és áldásait, mert tudásunk korlátolt voltát tekintve, hivés nélkül — gondolják el csak t. h. — mily tehetetlen volna az élet, mily árva a tudomány! Ha halvány rajzaim s bágyadt érvelésem annak a gondolatnak szülemlését bábáskodhatták, hadd segitsék létre azt is, hogy a vallások, vagy mondjuk általában a vallás nem dicsekedhetik a hitnek kirekesztő birtokával, sőt még tulnyomóval sem; hogy nem nélkülözhetetlenebb nála, mint az élet más viszonyainál és bármily nagy — megbecsülhetetlen szolgálatot tesz neki, de nem tesz nagyobbakat sem sűrűebben, mint az emberi élet egész folyamának minden elágazásaiban.

Végelemzésben hát én a Mikádómat fényes szolgaságából kimentettem. És még két fontos következtetést húzhatni előadásomból: egyet általánost és egyet az új vallásról szóló korábbi közleményemre vonatkozót. Az első az, hogy a hivés minden hasznossága s jótékonysága mellett olykor kárt is tehet: mert bizony az édesség mellett ott a keserüség is és minden emberi és világi jó rosszal is van vegyitve. Az atyai kormány despotismussá, a szabad alkotmány fejetlenséggé „bellum omnium contra omnes"-sé fajulhat.

Jelesen ott van a hitnek egy undoritó daganata: a fanatismus és fattyuhajtása: a babona. De ezeken nincs miért mód nélkül elszörnyüködni. Amaz eléállhat, nemcsak a hit uradalmában, hanem más magában közönyösnek látszó dolgokban is. De minden esetben természete szerint ideiglenes, tartótlan és szórványos. Fellépte épp oly meggátolhatatlan, elenyészte oly megfoghatatlan, mint a choleráé, vagy diphtheritisé. Vannak dolgok, melyekkel a pessimismus is kéntelen kibékülni.

Ellenben a babona örökös és kiirthatatlan, s a miveltség nem csalhatatlan ellenszere. Ismertem én egyébaránt világos eszü embert, a ki a bodza-vágás hathatóságát hitte és Párisban a diligence-ok korában az előjegyzettek száma pénteken = o volt. Lichtenberg a physica egyetemi tanára égi háboru közeledtével a pinczébe bujt és dunyhákkal rakatta be magát. A spiritisták hada a társadalom tejföléből áll és szaporodik nagyobbára.

Számosan vannak, a kik ha olvassák a lapokban, hogy itt s itt egy menykő sujtotta házat égni hagyták, mivel nem volt elég tejök eloltására, vagy éppen valami nagy csapás idején egy holt testet kiástak s karóval átdöfték, elszörnyükedve kiáltanak fel: „népnevelés, mikor jőn el a te országod?“; mintha bizony a természettan iskolai oktatása az életben száz likacskán bészüródő babona irtására foganatos szer volna. Némethon és Helvétia nem tartozott a miveletlen országok közé a XVIII. században. De amott 1756-ban, itt pedig 1782-ben végezték ki és 1729-ben égettek meg boszorkánysággal vádolt személyeket és a bünvádi eljárások törvénykönyveiben még jó ideig megmaradtak az illető §-ok; holott sokkal sötétebb, vagy olyannak hitt korban ki vala mondva Kálmán királyunk nevében, hogy: „de strigis, quia non sunt, nulla questio fiat“; vagdaljuk le, a hol mód van benne, alkalom szerint a fattyu-hajtásokat, terjesszük átalában a józan felvilágosodást és különösen a humanitást a népnek minden rétegében s a többit bizzuk az időre és az isteni gondviselésre.

Szabadjon már most magam ügyéről is szólani valamit. „A jövő vallásá“-ról szóló előbbi eléadásomban felsorolván, a vallásból ki nem tisztitandó jellemvonásokat, nem tartottam megemlitendőnek mellettök a hit-t is. Most, miután a hit = hivés mindenütt jelenvalóságát és nélkülözhetetlenségét törekedtem kimutatni, átlátják t. h., hogy nem volt szükség óvakodásra inteni a vallás-tisztitókat, hogy ne hengergessenek sysiphusi követ és ne igyekezzenek kiirtani az

emberi életből és természetből olyant, a mi kiirthatatlan. Végre, mivel a D. F. egylet nem kirekesztőleg ugyan, de kiválóan (specialiter) unitarius egylet, megemlithetem, hogy az elmondottak ellenére emelhető és valóban emelt vád, mintha vallásunk alkatában a hit hiányoznék, nélkülözhető s felesleges volna, csak tudatlanság vagy éppen roszakarat szüleménye lehet.

Dr. Brassai Sámuel.

PÁL APOSTOL TANA A HELYETTES ELÉGTÉTELRŐL.

Azt a kérdést kell megvizsgálnunk, hogy mit tanitott Pál apostol Krisztus halálának befolyásáról az idvezülésre: tanitotta-e ő a helyettes elégtétel tanát oly alakban, mint Kálvin és követői? Kálvin és követőinek tana lényegileg ez: hogy mialatt Istent irgalmassága arra készteti, hogy a töredelmes bűnösök vétkeit megbocsássa, az alatt az ő igazságossága ezt lehetetlenné teszi, mindaddig, mig valami elégtétel nem tétetett, valami szenvedés nem következett be, és az isteni haragnak valamely kifejezése világosan nem nyilvánult a bűn ellen. Ez az elégtétel Krisztus halála által vitetett véghez, a ki áldozatul adta magát Istennek a mi bűneinkért, helyettünk bünhődött, Isten igazságának eleget tett, kiengesztelte az ő haragját és kibékitette őt velünk. Krisztus halála által valami olyat vitt véghez, a mi lehetővé tette Istennek, hogy az emberi bűnt megbocsássa, a mit másképen nem tehetett volna.

Kálvin Institutióiban azt mondja: „hogy Isten ellensége volt az embereknek, a mig Krisztus halála által vissza nem vitettek az ő kegyéhez“, hogy Krisztus magára vette és saját személyében szenvedte azt a büntetést, a mely az Isten igazságos itélete szerint minden ember felett lebegett; hogy vére által eleget tett azon bűnökért, a melyek gyülöletesekké tették az embereket Isten előtt: hogy ezen bünhödés által az Atya Isten megelégedett és teljesen kiengesztelődött; s hogy ezen szószólónál fogva haragja lecsendesedett. Szükséges volt, igy szól, hogy Krisztus érezze az isteni harag szigoruságát, a végből, hogy kiengesztelje az ő haragját és eleget tegyen az ő igazságának. Krisztus a bűnösök helyébe tétetett, hogy kiállja mindazokat a büntetéseket, a melyek reájok mérettek volna.“

A helyettes elégtétel tana, tehát, a kálvinismus szerint, a következőket tanitja:

1. Hogy Isten ellensége volt az embernek Krisztus haláláig.

2. Hogy Krisztus eleget tett Isten igazságának és megfizette a mi tartozásunkat.

3. Hogy ő helyettes volt, a ki helyettünk állta ki a büntetést;

s mint ilyen lakolt és szenvedte el Isten haragját s minden a bűnösökért illő büntetést.

4. S hogy ő ekkép kibékitette Istent az emberrel s lehetővé tette Istennek, hogy büneinket megbocsássa, a mit másképpen nem tehetett volna, ha mindjárt az ember bűnét meg is bánta volna.

Tanitotta-e Pál valamelyiket e tanok közül; tanitotta-e, hogy Isten ellensége volt az embernek, mig Krisztus meg nem halt?

Pál mindig azt tanitja, hogy a bűn az embert Isten ellenségévé teszi, Istentől eltériti és elidegeniti; de azt soha sem tanitja, hogy az Istent az ember ellenségévé teszi. Ő igy szól: „Mert ha mikor ellenségei voltunk, megbékéltünk Istennel az ő fiának halála által, sokkal inkább megtartatunk az ő élete által, minekutánna megbékéltünk vele. Ő nem mondja: „Mert ha mikor Isten ellenségünk volt, megbékélt velünk fia halála által", a mint Kálvin tanitja. Pál azt is határozottan mondja, hogy Istennek nem volt szüksége az emberekkel megbékülni, miután ő addig is szerette őket, a mig bűnösök voltak és a mielőtt Krisztus meghalt. Az Isten pedig a mihozzánk való szerelmét ebben mutatta meg, hogy mikor még bűnösök volnánk, a Krisztus mi érettünk meghalt." És az efézusbeliekhez irott levelében igy szól: „De az Isten gazdag levén az irgalmasságban, az ő nagy szerelméből, melylyel szeretett minket, mikor a vétkekben meghaltunk volna, minket is együtt megelevenitett a Krisztusssal, kinek kegyelméből tartattatok meg."

Pál tehát nem tanitja a Kálvin-féle tanok közül az elsőt az elégtételre vonatkozólag, névleg, hogy Isten ellensége volt az embernek Krisztus haláláig, hanem határozottan az ellenkezőt tanitja, azaz, hogy Krisztus halála az Isten szeretetének eredménye volt, a ki azért küldötte őt, hogy adja az ő életét és halálát a bűnös világért.

Másodszor azt kérdjük, tanitja-e Pál, hogy Jézus eleget tett Isten igazságának és megfizette az illető adót a Mindenhatónak az emberiségért?

Ha tán valahol megtalálható, ugy ezekben a szavakban találtatik: „váltságdij és megváltás". A váltságdij az a pénz volt, a melyet a foglyok és rabszolgák kiváltásáért fizettek. A régi korban az volt a szokás, hogy a hadi foglyokat rabszolgákká tegyék. Az adózók is, a kik nem tudtak fizetni, mint rabszolgák adattak el a rómaiaknál és más népeknél. A kik úgy szabadultak meg, ha barátaik vagy rokonaik a váltságdijat vagy adósságot érettük megfizették. Bizonyára fordul elő ilyen állitás, „hogy Krisztus életét váltságdijul

adta sokakért“ és hogy „mi Krisztus drága vére által szabadittattunk meg“; de az lehet nem fordul elő, hogy az adósság Istennek fizettetett, vagy hogy Isten volt az a szigoru hitelező, a ki rabszolgaságban tartott minket, mig a teljes válság megfizettetett neki. Ellenben, a Jelenések könyve szerint, a szentek az égben dicsérik a Bárányt, mivel ő vére által megváltotta őket Istennek. A bűn a rabszolgatartó, a kegyetlen zsarnok, a melynek szolgálatától mi megváltattunk. Pál azt mondja a korinthusbelieknek, hogy nekik minden bűnt, mértékletlenséget és vétkességet kerülni kell, mert ők áron vétettek meg, és már nem a bűnhöz, hanem Istenhez tartoznak, a ki megszabaditotta őket az ő fia halála által.

Pál idejében a világ tele volt rabszolgákkal, a kik vagy mint adózok, vagy mint hadi foglyok lettek szolgákká. A legjobb cselekedet, a mit az emberek véghez vittek, az volt, hogy az ilyeneket váltsák ki, megfizetvén érettük a váltságdijat. Hasonlóképpen a kik bűnt követtek el, a bűn szolgái voltak és természetes vala azt mondani, hogy Krisztus életét és halálát adta, hogy az embereket a bűn és rosz szolgaságától megszabaditsa. De az sehol sem fordult elé, hogy Krisztus kiváltotta az embereket a mindenható birótól. Bárminő adóssággal tartozzunk Istennek, ő szabadon megbocsát nekünk azalatt a feltétel alatt, hogy bizzunk az ő szeretetében, bánjuk meg bűneinket és bocsássuk meg másoknak is ellenünk való vétségeit. Mindennapi imánkban is igy szólunk: „Bocsásd meg bűneinket, mint mi is megbocsátunk az ellenünk vétőknek“; nem pedig: „Bocsásd meg bűneinket, mert Krisztus megfizetett azokért.“

Valójában, ha a mi Isten iránt való tartozásunkat Krisztus megfizette volna, a bocsánat lehetetlen lenne. Ha Krisztus teljesen eleget tett és megengesztelte Istent az emberi bűnért, az isteni irgalom számára nem marad hely.

Még kevésbé tanitja Pál, hogy Krisztus az ember helyett büntettetett, vagy hogy Isten haragját helyettünk viselte. Ilyen theologiai koholmányt sehol sem tanit Pál. Jézus maga kijelenti, hogy ő Isten szeretetét, nem pedig haragját hordozta szivében, midőn életét adta. „Azért szeret Atyám, mert életemet leteszem.“

Fölösleges hosszasabban bajlódni ez elméletekkel, mivel ezek már muló félben vannak és nem sokat törődnek velök az emberek. Mindazáltal igaz, hogy Pál sokat beszél Jézus haláláról, a bűn megbocsátásával kapcsolatban. Lássunk erre vonatkozólag néhány tételt: „Krisztus az istenteleneekért halt meg.“ „Kibékültünk Istennel az ő fia halála által.“ „Krisztus magát a mi bűneinkért adta.“ „Megsza-

baditott minket a törvény átkától." „Váltságdijul adta magát mindenekért" stb. Midőn ilyen mondatokat találunk az új testamentomban, a melyek mindegyre idéztetnek valamely Kálvin-féle elmélet támogatására, nem csoda, ha azt képzeljük, hogy Pál a helyettes elégtételről valamely tant tanitott, a mely a Kálvin-féle elmélet mellett bizonyit. De egy kevés vizsgálódás meg fogja mutatni nekünk, mire czélzott ő az olyan mondatokkal és miért használta azokat.

Midőn Jézus a világra jött, a zsidók, görögök és rómaiak vallásos tisztelete főképen áldozatok segélyével történt. A zsidótemplomban mindennap reggeltől estig véres áldozatok folytak a nagy oltáron, a mely a szent hely előtt állott. Athenaeben, Korinthusban, Rómában, Antiochiában, Alexandriában hasonlóképen történt. Ez volt csaknem az egyedüli nyilvános tisztelet, melyet az emberek ismertek. A kereszténység születésével mindez eltünt. S annyira el, hogy mi nehezen tudjuk ismerni az érzést, a mely azt sugalta. De az az érzés őszinte volt. Az emberiség áldozat által könyörgött; ez által vallották meg bűneiket; ezáltal kerestek bocsánatot; ezáltal közelebb érezték magukat Istenhez és béke honolt sziveikben. Áldozat utján adtak hálát Istennek irgalmáért, imádták hatalmát, borultak le szentsége előtt, keresték bűneik bocsánatát s kértek áldást vállalataikra és foglalkozásaikra.

Ez az egész rendszer eltünt a kereszténységgel. Nem kellett-é, hogy a világ megzavartassék egy oly vallás által, a melynek nincs temploma, oltára és áldozata? Hogy közeledhetik az ember Istenhez, mi módon nyerhet bocsánatot a keresztény vallás által, a mely minden isteni tiszteletet nélkülöz, puszta és hideg? Hová lettek a fényes ritus, a nagyszerü istentisztelet, az áldozati barmok, a tömjénfüst s javaink nemes feláldozása az Istennek?

Pál és a többi apostolok e kérdésekre igy feleltek: „Krisztus a mi áldozatunk. Általa mindnyájunknak bejárása van Istenhez. A mi a régi vallás áldozatai által érettetek tétetett, az most általa tétetik. Ő a nagy áldozat, a ki Istenhez vezet. Az ő tiszta vére, a mely oly nemesen adatott, bizonyitéka Isten irántunk való folytonos szeretetének. Krisztus halálából Istennek szeretete tünik ki, nem pedig boszúja. Isten úgy szerette a világot, hogy az ő legkedvesebb gyermekét halálra adta érettünk. Isten irántunk való szeretetét mutatta meg akkor, midőn érettünk bűnösökért Krisztus meghalt. A mit az áldozatok tettek, azt tette Krisztus érettünk. Minden áldozatnak az volt a czélja, hogy az embert közelebb vigye Istenhez. Ez az, a mit a Krisztus tett. Ő váltságdíj, megváltás, engesztelő áldozat és közbenjárás!"

Bizonyos, hogy mint csupa tény, Krisztus halála nem volt áldozat. Az áldozat szent ajánlás. Krisztust ellenségei gyülöletből ölték meg. Azoknak, a kik őt megölték, nem volt az a gondolatuk, hogy ezáltal istentiszteletet végezzenek. Ő nem betü szerint, hanem szellemileg volt áldozat; áldozatul ajánlván fel magát, hogy tegye Isten akaratát és segélje az emberiséget. Egyik új testamentumi iró igy szól: Mennyivel inkább fogja Krisztus vére megtisztitani a ti lelkiismereteteket, a ki az örök szellem által ártatlan áldozatul felajánlta magát Istennek. Az örök szellem az, a mi megtisztitja a lelket, a nagylelküség és jóság örök szelleme; nem testi vér, hanem isteni önfeláldozás. Ez az erő a Jézus halálában.

Az áldozatok annyira értetlenek a mi gondolkozásmódunknak és érzésünknek, hogy nem tudjuk elképzelni, mi módon tudták az emberek Istent igazán imádni ez úton. Ők közelebb járultak hozzá azok által az ajándékok által, a melyeket neki vittek. Ez uton igyekeztek kimutatni szeretetöket: boldogok és jobbak voltak, ha ezt tehették.

Minden isteni tiszteletnek czélja az, hogy közelebb járuljunk Istenhez. Ő oly meszsze, oly magasan oly különbözőnek látszik tőlünk, hogy nem érezzük magunkat szabadoknak vele ugy beszélni, mint barát barátjával beszél. Midőn érezzük, hogy sok roszat tettünk, félünk e miatt hozzája közeledni, azt hivén, hogy ő neheztel és el van idegenedve és hogy nincs jogunk addig hozzájárulni, a mig valamit nem tettünk megengesztelésére. A régi időkben, midőn egy király megsértetett, alattvalói ajándékokat hoztak, hogy őt megengeszteljék. Ugyanezt tették Istennel is. A miket birtak, azok közül a legjobb ajándékokat adták neki, ökröket, juhokat, sőt saját gyermekeiket is. Hanem Krisztus munkája az volt, hogy Istent oly közelről tegye láthatóvá az embernek és az embert Istennek, miszerint megmutassa, hogy semmi engesztelő áldozatra nincs szükség. Ez volt az áldás, a mit a világnak adott. Az ő halála véget vetett az áldozatok ajánlásának. Az ő maga-megadása megmutatta, mi az Isten szeretete, és ily módon Krisztus azért élt és halt meg, hogy egyszersmindenkorra az embert kibékitse az Istennel. Nem Isten fordult el tőlünk, hanem mi fordulunk el tőle. Nem az Istennek van szüksége arra, hogy kibéküljön az emberrel, hanem megforditva.

Mindazok az elméletek tehát, a melyek igénylik, hogy valamit tenni kell, hogy Istennel kibéküljünk, az ő haragját kiengeszteljük, vagy hogy eleget tegyünk az ő igazságának és irgalmasságának: az Istenről való pogány felfogáshoz tartoznak. Nemcsak keresztény elle-

nesek, hanem kereszténység előttiek is. Mivel mi nem tudunk kibékülni másokkal, valami elégtétel nélkül, azt képzeljük, hogy Istennek is valami elégtételre van szüksége. Mivel mi embertásaink iránt kemények vagyunk és megbocsátani nem tudunk, azt gondoljuk, hogy Isten is olyan irántunk. Abban a pillanatban, a melyben őszintén és nagylelküleg megtudunk bocsátani másoknak, átlátjuk, hogy Isten is őszintén megtud bocsátani nekünk. Ezért mondta Jézus: „Ha meg nem bocsátotok másoknak, Isten sem bocsát meg nektek". A mig mi engesztelhetetlenek vagyunk, nem tudjuk hinni, hogy ő megbocsáthat nekünk. A tisztának és irgalmasnak ő is magát tisztának és irgalmasnak mutatja, az irgalmatlannak pedig ugy, mint irgalmatlan.

A Kálvin-féle helyettes elégtételi tannak ártalma az, hogy akadályoz minket, hogy a mennyei atya ingyen kegyelmét és mindig jelenlevő jóságos szeretetét szemléljük. Az azt tanitja, hogy Istennek lehetetlen megbocsátania, mig valamely áldozat által ki nem engeszteltetik. Ha úgy, miért nem kell hogy elég tétessék a mi igazságunknak is, mielőtt megbocsátunk? Ha Isten igazán megsértetve engesztelést kiván, akkor komolyan megsértetve nekünk is jogunk van hasonló engesztelő áldozatot kivánni. Az Istenről való szigoru nézet minket is szigoruakká teszen egymás iránt. Hanem Pál azt tanitja, hogy Istennek nincs szüksége kiengesztelésre, ő maga engesztelő áldozatot ajánl az embernek. „Isten Jézust engesztelő áldozatul tette". Isten nem kiván engesztelő áldozatot, hanem ő ad egyet, az emberhez való gyöngédségének kifolyása és bizonysága gyanánt; az ő igazságossága csak egy más neve az ő szeretetének, ő igazságos tud lenni és igazsága van, megtud bocsátani azoknak, a kik az ő szeretetét fiának képén látják. A régi rendszer szerint az emberek véres áldozatokat hoztak az Isten megengesztelésére; a kereszténység szerint Isten engedi az ő fiát, hogy a világ kiengesztelésére magát áldozatul adja.

Mégis azt kell kérdeznünk, mi volt kiválólag a Krisztus halálában, a mi az embert Istenhez viszi?

Mindig nagy erő volt Jézus halálában arra nézve, hogy az emberi szivet meginditsa. Nem olvashatjuk az ő történetét az isteni titoknak az ő szent áldozásában való uj érzése nélkül. Az egész evangelium ebben tetőzik. Nem csupán a halál ténye, a mi minket oly közelről érint. Minden nap halnak meg körülettünk. Nemcsak szántszándékos és hősileg végrehajtott halál ihlet meg minket. A párbajozó, katona, öngyilkos önszántából megyen a halálra és mi

érintetlen maradunk. A lélek nemessége az, a mi megdicsőiti az áldozatot. A martyrok nemes serege, minden korban, közelebb emel Istenhez, bizonyitván, hogy Isten a lelket támogathatja jelenlétével és azt a halál küzdelmén felül emeli szeretetének édes érzetében. Az ügy nagysága és a lélek nagysága az. a mi erőt kölcsönöz az áldozatnak. Jézus, a legnagyobb lélek a földön, életét a legnagyobb ügyért adta és ily módon ő az egész világot közelebb viszi Istenhez. Hanem az örök szellemnél fogva adta ő azt, a szellemnél fogva, a mely örökkön-örökké működik minden szerető lélekben az egész világon keresztül.

A nagy tény az, hogy Isten szeretete az ember szeretete által munkál, hogy az embereket megtéritse és megmentse. Az egyedüli erő, a mi az embert jobbá teszi, jóság. Félelem és erőszak megakadályozhatja, hogy rosszabb legyen: ezek megakadályozhatják a bűntény létrejövését, de csak nemes szeretet teheti az emberiséget jobbá. Minden nagylelkü önfeláldozás felfelé emeli a világot.

Jézus halála tehát nem volt kivételes eset, hanem a szeretet örök törvényének a legmagasabb nyilvánulása. Az örök szellem által ajánlta ő fel magát Istennek az emberek szolgálatára.

Minden elmélet az elégtételt illetőleg két osztályba sorozható mythologiaiba és szellemibe. A mythologiai elmélet azt tanitja, hogy valami egyezkedés történt a természetfeletti világban; valami munka vitetett véghez a végből, hogy az isteni igazságnak elég tétessék, röviden, hogy Istennek lehető legyen bünbánó gyermekeinek megbocsátani.

A többi elméletek szellemiek, tanitván, miszerint Krisztus azért halt meg, hogy bizonyságot tegyen Isten örök szeretetéről; nem hogy azt megteremtse, hanem hogy ismeretessé tegye, és hogy az ő halála a legfőbb példája annak hatalomnak, a mely az égből az emberi szivbe leszáll, hogy a világot megtisztitsa, megszabaditsa és megmentse. Az azt tanitja, hogy mi mindnyájan azon szellemben élhetünk és cselekedhetünk; ez isteni életnek mindnyájan közvetitői lehetünk, mindnyájan egyesülhetünk Jézussal, hogy kibékitsük az embereket Istennel és egymással.

Pál azt mondja, hogy ő örvend az ő szenvedéseiben, a melyek alkalmassá tették őt, hogy kipótolja, a mi hiányzik a Krisztus szenvedéséből (Koloss. I. 24.) Ez a szöveg nagyon megzavarta azokat a theologusokat, a kiknek elmélete azt hirdetni, hogy Krisztus szenvedése teljes volt és tökéletes elégtétel az összes emberiség bünéért. Pál ugy látszik, azt mondja, hogy az ő szenvedése kipótolta, a mi

Krisztus szenvedésében hiányzott. Az igazság az, hogy az emberi önfeláldozás előbb viszi Krisztus munkáját. Minden szenvedés, a melyet embertársainkért nemesen eltürünk, olyan természetü, mint a Krisztus szenvedése és ugyanazt az engesztelő munkát végzi; könnyebbé teszi az isteni szeretetben való hivést, mivel ugyanazon szeretetet láttuk az emberben is. Ha az emberek megbocsátanak nekünk, hisszük, hogy Isten is megbocsáthat nekünk. Az ember szeretete tehát olyan, mint a Krisztusé, kibékiti a világot Istennel; és a martyrok vére a Krisztuséhoz hasonló megváltó erővel bir. Jézus magát is martyrnak tartotta. (Ján. XVIII. 37.) És kijelentette, miszerint ő azért jött, hogy életét váltságul adja sokakért. (Mát. XX. 28.) Azonban e szavakat: „váltságdij, megváltás", jóllehet Jézus halálára alkalmaztatnak, nem kell betü szerinti értelemben venni. Váltságdijat a rabszolgatartónak fizetnek, hogy engedje el az ő foglyát. De a Krisztus halála nem fizettetett egy rabszolga tartónak sem; az egy áldozat volt Jézus égi szeretete által Istennek és embernek felajánlva, önként adatván oly czélból, hogy győzze meg embertársait isteni evangeliumának igazságáról; s hogy a mit élete nem tudott kieszközölni, azt hajtsa végre az ő halála. Az megihlette a sokaság szivét, bünbánattal és hittel töltvén el őket. Ily módon megváltotta az embereket, megszabaditván őket a bűn szolgaságától. Váltságdij volt, a mennyiben olyan eredményt szült, mint a váltságdij, összetörte a bűn lánczait és megszabaditotta a foglyokat annak hatalmából. „Mert a ki bünt követ el, a bűn szolgája". (Ján. VIII. 34. Róm. VI. 16.) Krisztus élete és szenvedése az isteni szeretet nyilvánulása volt.

Különös, hogy az a kisérlet, miszerint ezeket a szavakat „váltságdij, megváltás" betü szerinti értelemben vegyék, olyan elméletet hozhatott létre, a milyen a helyettes elégtétel tana.

Egy más kifejezés is alkalmaztatik Jézus halálára az emberi üdvezüléshez viszonyulva, a melyet Pál Róm. III. 25-ben használ e néven, „engesztelő áldozat". Pál itt utal a zsidók bünéért való engesztelő áldozatára, (III. Mózs. IV. VI.) és ezt szándékozik mondani az ő zsidó hallgatóinak: „Midőn áldozatotoknak vérét az oltárra hinteni láttátok, vagy midőn a főpap az engesztelődés napján vért hint a kegyelem táblájára, ez azt jelenti nektek, hogy Isten könyörülni fog rajtatok és elfogadja bünbánatotokat. Mostan a helyett, hogy áldozatot kérne tőletek, a mely őt kiengesztelje, Isten maga állittotta elő az áldozatot, Jézust, mintegy kegyelem táblát, a hol ő találkozik veletek, a mint mondja: „Ott lészek te veled szembe, és

szólok veled a kegyelem táblájáról". (II. Mózs. XXV. 22). Isten Jézust ilyen irgalom táblául állitotta fel, a hol az ember közlekedhetik vele hit által. A régi irgalom-tábla el volt rejtve a szentek szentébe, csak a főpap láthatta. Ellenben Isten közös irgalom-táblát állitott fel, a hova mindenki elmehet. Az az ő jelenlevő, közetlen szeretetének nyilvánulása. Az azt mutatja, hogy Isten ugy igazságos, mint irgalmas is a mi bűneink megbocsátásában: az ő bocsánata elveszi a mi büneinket és azokra nem emlékszik többé. Ez a valószinü jelentése Róm. III. 25., 26., a mely a theologusoknak oly nagy csatatérül szolgált.

A mód, a mely által Krisztus halála nekünk bocsánatot szerez, ekkép magyarázható ki: midőn öntudatosak vagyunk a mi tökéletlenségünkről és bűnünkről, irtózunk az isteni jelenléttől, éppen a miként kerüljük annak az embernek jelenlétét, a kit megsértettünk. Isteni neheztelést érzünk magunkon, nem mivel voltaképen Isten haragos, hanem mivel ugy tetszik, hogy általunk megsértetett. Ekkor lelkiismeretünk ellenünk támad és ez az érzés oly fájdalmas, hogy azt kikerülendők, elfordulunk az Isten gondolatától és igyekezünk őt elfelejteni. Hanem a mi erőnk a megjavulásra az Isten jelenlétében és szeretetében való hit által kell hogy származzék; mert csak hit lelkesit a valódi jóságra. Ily módon a lelkiismeret a helyett hogy jobbakká tenne, roszabbakká teszen, mivel elbátortalanit és azt érezteti velünk, hogy Istennek haragudnia kell reánk. Ekkép „a bűn ereje a törvényben van és a mi életre adatott volna, halálra szolgál." Krisztus rátalál és elmozditja ezt a nehézséget, jellemében feltüntetvén előttünk Isten végtelen szeretét az ő bűnös gyermekeihez. Mint szent, tiszta és bűntelen lény, Jézus Isten szentségének képét viseli; minthogy kész megbocsátani és a töredelmes bűnöst szeretni, Isten irgalmát tünteti fel. Ezzel az egyesitett befolyással kibékiti elménket az isteni igazsággal és irgalommal: és megmutatja, hogy az Isten igazságossága nemcsak engedi őt, hogy irgalmas legyen azokhoz, a kiknek hitök van benne, de kötelezi is hogy az legyen, miután Isten és a Krisztusban való hit által bűneink megbocsáttatnak és tiszta szeretet foglalja el azok helyét.

Ez a gondolat, a mi Pál iratain áthuzódik. Ő a hitben erőt lát, a mely ugy megtisztitja a lelket, hogy a megbocsátást Isten tényévé teszi, a melyben irgalom és igazság találkoznak, hűség és béke csókolják egymást. A hit elveszi attól való félelmünket, hogy mi nem találunk bocsánatra valamely bűnhödés, vagy az isteni igazságnak való elégtétel nélkül. Krisztus, Pál szerint, minden áldozás és en-

gesztelő áldozat helyét betölti; ő a mi kibékülésünk és elégtételünk lesz; az isteni szeretetet és igazságot oly tökéletesen jelenti ki, mint bűneink bocsánatát. Ő meghalt, hogy teljessé tegye az égi kegyelem nyilvánulását. Minden áldozat bevégződött benne. A ki őt látja, az atyát látja, a kinek ő képmása.

Pál tana röviden igy összegezhető: Krisztus az isteni szeretetnek a bűnösökhez való oly nyilvánulása, hogy mindazoknak, a kik bűnbánólag biznak ama szeretetben, elkövetett bűneik megbocsáttatnak, kibékülnek Istennel és érintkezésbe jönnek vele, mint atyjokkal és barátjokkal.

Krisztus halálának czélja tehát az volt, hogy kibékitse az embert Istennel, nem pedig Istent az emberrel. Erről beszél Pál mindenütt, de arról sehol sem, hogy Isten békült ki az emberrel. 2. Korinth. V.19. Róm. V.10. Eféz. II.13.

Ily módon az elégtételnek minden elmélete, a mely feltételezi, hogy Krisztus halála Istent hajlandóvá tette a megbocsátásra, összeomlik a szentirás folytonos ellenkező állitásaival szemben.

„Örvendenek Isten angyalai a megtérő bűnös felett.“ Világos e mondatból, hogy ha a bűnös bűnét igazán megbánja, a bűn rosszasága eltünik. Azonban a bűnbánat nemcsak a rosz tett nyomorának érzetét foglalja magában, hanem azt a hitet is, hogy mi a roszat legyőzhetjük. Ha ez a hitünk meg van, hinnünk kell az isteni bocsánatban és segitségben. Az akadályt a lelkiismeretből kell elmozditani, a mely mindig vádol minket, hogy nincs jogunk Isten szeretetére s nem vagyunk érdemesek arra, és hogy Isten bizonyosan nem szerethet minket, a mig saját erőnkből magunkat jobbakká nem teszszük. Jézus a tökéletes jóság egy sugara, a mely az egek-egéből kisugárzik és mutatja nekünk bűnösöknek Isten szeretetét az ő önfeláldozó szeretetével. Ez nekünk reményt és bátorságot ad. Ha Jézus ez az isteni szép jelenség, hajlandó meghalni munkája közben, hogy segitse a nyomorultat és bűnös embereket, Isten nem végtelenül hajlandóbb-e, hogy segitse őket? Ha Jézus valami érdemest lát bennök a megmentésre, akkor Isten is lát azt. Ha Isten minket megmenteni kiván, hitünk van, hogy megszabadulhatunk. Ekkép Jézus halála helyettes szenvedést foglal magában, nem pedig helyettes büntetést.

E helyettes szenvedés erejét megvilágitva látjuk az emberiség javáért történt minden nemes önfeláldozásban. Jézus halála, miként egész élete, nem kivételes, hanem képviseleti. Az ő halálának ereje abban rejlik, hogy az a legnemesebb példája a jónak, a mely embertársai javáért bármely ember önfeláldozó szeretete által véghez vitetett.

Csak ilyen áldozatok látásával győződnek meg az emberek az önzetlen szeretet valódiságáról. Midőn meggyőződtünk, hogy az ember ekkép szeretheti embertársát, el tudjuk hinni, hogy Isten is szerethet minket. Ily módon minden helyettes szenvedése az embernek az emberért oda irányul, hogy az embereket Istenhez vezesse. Midőn hitünk van az önzetlen szeretetben, az elem a lélek belsejében van, mely előbb-utóbb kiüzi a bűnt: és ekkép Isten, a ki a gyümölcsöt a virágban, a virágot a bimbóban, a bimbót és növényt a magban látja, ugy fogad be minket, mint a milyenek ezután leszünk s nem csupán a milyenek most vagyunk.

Láthatjuk tehát, mint általános törvényt, hogy az embernek az emberhez való helyettes szenvedése nélkül a világ soha sem fog főlebb haladni az Isten szeretetében. A miként Krisztus szenvedett érettünk és bűneinkért, ugy nekünk is készeknek kell lennünk, hogy szenvedjünk másokért és az ők bűneikért. (Filipp II., 1—11.)

Mi tehet eleget a bűnért? A pogány világ felelete ez: eleget tehetünk bűneinkért áldozatok, önfeláldozás és önkinzás által, hogy Istent kiengeszteljük. Alázzuk meg magunkat előtte, és ajánljuk fel neki legjobb dolgainkat; vigyük templomába vagyonunkat, boldogságunkat és életünket. Ez a pogány felelet ismétlődik a keresztény országokban, midőn az emberek azt gondolják, hogy Isten áldozatokat kiván és nem tud megbocsátani, ha csak valaki nem szenved, hogy őt kiengesztelje.

A keresztény felelet és Pál felelete ez: semmit sem adhatunk Istennek; Isten kell hogy mindent adjon nekünk. Fajunk legjobbjai és legnemesebbjei megmutatták nekünk Isten képét az ők önzetlen feláldozásukban, hogy embertársaikat a bűn és vétkesség hatalmától megmentsék. Az egyedüli lakolás a bűnért abban áll, hogy azt hagyjuk él és bizzunk abban a fönséges szeretetben, a mely az angyalok és arkangyalok során keresztül tekint le reánk és végtelen szánalommal nézi az emberiség fájdalmát és bűneit a földön. Isten semmi engesztelést, semmi áldozatot sem kiván. Mert az Istennek való áldozás bánatos lélek: a törődött és bánkodó szivet, oh Uram, te nem akarod megvetni. Az, a ki nem kimélte az ő saját fiát, hanem érettünk adta, miként nem fogna ő vele mindent őszintén adni nekünk? Mert ti ismeritek a mi Urunk Jézus Krisztus bőkezüségét, hogy ő jóllehet gazdag volt, mégis érettetek szegény lett, hogy ti az ő szegénysége által lehessetek gazdagok. (2. Kor. VIII. 9.) Bizonyára az igazért is nehezen hal meg az ember; jóllehet lehetséges, hogy meghaljon az olyan emberért, a ki néki hasznos volna, hogy egy olyanért meg-

haljon, a ki elég jó volt, szeretett. Az Isten pedig irántunk való szeretetét abban mutatta meg, hogy mikor még bűnösök volnánk, Krisztus érettünk meghalt. (Róm V. 7. 8.) Annál kevésbé tanitja Pál, hogy Istent előbb meg kell engesztelni, hogy megbocsásson. A mikor még bűnösök voltunk, ő szeretett minket. Jézus kibékitő halála előtt, az ő helyettes áldozata előtt, Isten könyörült a világon. Ez az állitás megczáfolja azt az elméletet, a mely azt tanitja, hogy valami engesztelést kellett tenni Istennek a végből, hogy megbocsáthasson.

VARGA DÉNES.

HUSVÉTI HYMNUS.

Kar.

Hozsánna néked
Nagy Mesterünk,
Kinek feltámadásán
Örvendezünk!

Igédben élsz
Megdicsőülve,
Az Ur kegyének,
Jobbjára ülve.

Magándal (solo.)

Feltámadott az ige,
A sir nehéz kövét
Órjás erővel
Rombolta szét . . .
S ki egykor hirdeté,
Megdicsőitve
A halhatatlanság
Egébe vitte . . .

Kar.

Hozsánna néked
Nagy Mesterünk,
Kinek feltámadásán
Örvendezünk!

Magándal.

Enyészet, rothadás
Nem éri azt,
Mi égi származásu,
Mi szent, igaz.

Kitör a sirból,
Életre kel —
Népboldogitó
Eszméivel.

Kar.

Hozsánna néked
Nagy mesterünk,
Kinek feltámadásán
Örvendezünk!

Magándal.

Békén viseljük immár
A földi kint.
Örök életnek, fénylő
Csillaga int.
Szent küzdelmeinknek van
Bére, jutalma,
Nincs rajtunk a halálnak
Többé hatalma.

Kar.

Hozsánna néked
Nagy Mesterünk,
Kinek feltámadásán
Örvendezünk!
Igédben élsz
Megdicsőülve,
Az Ur kegyének
Jobbjára ülve.*)

RÉDIGER GÉZA.

---

*) Ime egy ujabb szép hymnus költőmunkatársunktól Vajha valamelyik ahoz értő a zenésitésére vállalkoznék! Szerk.

PÜNKÖSTI TANITÁS.

— Apost. Csel. II. r. 1—4. v. —

A mesék, a csodadolgok történetei ma már csak kisgyermekeknek valók; az emberiség leélte gyermekkorát . . . Ma már, ha szentkönyvünk némely helyeit betüszerint magyaráznók, mint tették hajdan, az emberiség nagyobb része mosolyogva hallgatná végig, s a helyett, hogy a hitet bennök feltámasztanók, vagy megerősitenők, hitetlenné tennök őket éppen akkor, mikor a hit dolgaiban fáradozunk.

Azt hiszem tehát, hogy nem fog senki közületek megbotránkozni, sőt örülni fogtok mindnyájan, ha e szenthelyről az észszerü hit igazságait hirdetem.

Én semmi természetfeletti, semmi csodadologban nem hiszek, mióta csak valamennyire is bepillantani tanultam a természet működésébe. Én semmi természetfeletti, semmi csodadologban nem hiszek, mióta — az ok és okozat törvényeit megösmerni tanultam. Meg vagyok győződve, hogy saját gondolataitokat fejezem ki, ha azt mondom: az igaz vallásnak nincs is szüksége semmi természetfeletti csoda-dologra. De szent könyvünkben a józan olvasó nem is talál semmi csoda-dolgot, mert az tudja, hogy mit kell betü és mit kell szellemi értelemben venni.

Az látszik-e némelyek előtt csodának, hogy Idvezitőnk a vakokat meggyógyitotta?!. Hiszen ez természetes! Nem adjuk-e mi is gyermekeinket nevelő intézetekbe, hogy a tudatlanság vakságából meggyógyitsák. Ily gyermek, ily vak volt a nép, az emberiség, a Jézus korában és szemeit a hit, remény, szeretet és igazság tudományának gyógyszereivel gyógyitotta meg.

Bénákat gyógyitott? Ez is természetes! Gyönge volt lábuk, hogy az igazság ösvényén járhassanak, előbb meg kellett erősödniök a hitben és szeretetben, hogy el ne tántorodjanak az élet utain.

De mindezek betü szerint is természetes dolgok, melyekhez hasonlót, a jelen előhaladott orvosi tudomány idejében, naponta láthatunk.

Pénzt vett ki a hal szájából? . . képletes kifejezés és semmi más! Eladta a halat és pénzt kapott érette.

Vagy tán az tetszik előttetek csodának, hogy midőn tanitványaival a tenger hullámaitól ide s tova hányatnék — parancsszavára lecsendesedtek az elemek iszonyatos tusakodásai? . . Olvassátok csak el figyelmesen még egyszer ezt a történetet, és semmi csodadolgot nem fogtok találni benne. Nem a hullámokat, nem az elemek csatáit csendesitette le — hanem az Istenbe vetett erős hitet támasztotta fel tanitványaiban, s a hit erőt és bátorságot adott nékiek, s a mit előbb a kétségbeesés szemüvegén keresztül a gyáva képzelődés oly iszonyatosnak látott, az a hit és az abból támadt bátorság előtt egészen elenyészett.

Vagy tán az tetszik előttetek legnagyobb csodának, hogy a halottakat is föltámasztotta Üdvezitőnk? . . Igen, ezek nagyszerü, bámulatra ragadó cselekedetei Jézusnak! . . De én mégis semmi csodát nem látok azokban. Bizony bizony mondom tinéktek, ma is szükség volna egy megváltóra, hogy az is, miként ő — feltámassza azokat az erkölcsi halottakat, a kik mindörökre meghaltak a hitnek, hazának, társadalomnak és saját szeretetteiknek is.

De én nem akarok szemlét tartani szentkönyvünk csodásnak látszó történetei felett: sem erőm, sem czélom! A fennebbieket is csak azért emlitém, nehogy csodának tünjék fel szent igém, mely igy hangzik: „Mikor pedig pünköst napja eljött volna, valának mindnyájan egy akarattal együtt. Akkor nagy hirtelenséggel lőn az égből, mint egy sebesen zugó szél zendülése, mely elteié az egész házat, melyben ülnek vala. És látának kettős tüzes nyelveket, és üle mindenikre azok közül; megtelének pedig mindnyájan szentlélekkel és kezdének szólni más nyelveken, a mint a szentlélek ad vala nékik szólniok.“

A pünköst e nagy napján, a keresztény anyaszentegyház megalakulásának emlékünnepén, vizsgáljuk meg keresztény atyámfiai, a felvett igéket és lássuk meg:

a) miért valának együtt a tanitványok e napon? . . .

b) minő tüzes nyelv, minő szentlélek szállott az apostolokra? . . .

c) minő szentlélekkel kell, hogy beteljünk mi is?

I.

Nemcsak a keresztények, hanem a zsidók előtt is, a pünköst a legnagyobb ünnepek egyike. E napon adá ki, hitök szerint, a min-

denható Isten saját kezével irt parancsolatait Mózesnek s általa a zsidó népnek, a Sinai hegyen — iszonyatos menydörgések és villámlások között. A törvény kiadásának e napjától fogva: a zsidók a a mennydörgés és villámlásban Isten közellétét sejtik.

Ha tombol a vihar s megdördül a menny boltozatja s iszonyu recsegések közt lesujt a villám hatalmas erejével: Izrael gyermekei nyitott ablakok mellett, buzgó imádkozással hallgatják a mindenható Isten menny és föld rázó szózatát, ki a legtisztitóbb viharban, mennydörgésben és villámlásban is atyai szeretetét hirdeti földön lakó gyermekeinek.

De nemcsak a törvény kiadásának ünnepe volt a pünköst, hanem: a bevégzett aratás hálaünnepe is.

E napon *kettős lánggal* gyuladtak fel Izrael templomában az áldozatok oltárai.

Hálát adni Istennek, ki őket a szolgaságnak földéről kivezetve, törvényei kiadása által hatalmas néppé és nemzetté magasztalta fel: hálát adni Istennek, hogy egy hosszu év fáradalmait sikerrel és áldással koronázta: két oly hatalmas ok, mely méltó búzgósággal gyujthatta föl az áldozatok oltárainak kettős lángjait.

És Izrael gyermekei nem voltak hálátlanok Isten atyai szereteteért. A pünköst szent napján, a kit csak betegség, vagy megátalkodottság nem gátolt, örömmel sietett a Sion hegyére, a jeruzsálemi templom szent falai közé, hogy kettős áldozattal áldozzék a seregek Urának és Istenének.

A Jézus tanitványai és az első keresztények is megjelentek e nagy nemzeti ünnepen: megjelentek azért, mert még nem volt elég bátorságuk nyilvánosan elszakadni a Mózesi törvényektől; de megjelentek leginkább azért, mert e napon várták a Jézus által megigért szentlélek eljövetelét. Ott voltak, mint a pásztor nélküli nyáj. Nem lelkesitette őket a nemzeti kettős ünnepély. Szomoruak valának, mint az árván maradt gyermekek a veszteség első pillanataiban. Az, a ki őket anynyira szerette, — testvérük, tanitójuk, mesterük eltávozott. Az olajfák hegye, a Cedron pataka, Galilea, a genezárethi tenger s a Jézussal ott töltött boldog órák emlékei fájó gyönyörrel, édes keservvel töltötte be keblöket, miként a kedves halott sirdombja felett zokogó keserveseket az emlékezet. Hát még ama szomoru helyek és események emlékei: a Gecsemáné kert, a koponyák hegye, Jézus megostoroztatása, a tövises korona s a Galgota keresztjén kiállott

kinszenvedései a Megváltónak, — oh bizony mindezeknek iszonyu emlékei, nem csoda, ha szivöket és lelköket mély keservvel töltötte el, nem csoda, ha nemzetök kettős ünnepélyén örömtelenek, levertek valának . . .

II.

A jeruzsálemi templom egyik tornáczának rejtekében szomorkodának az árván maradt tanitványok és az első keresztények, s miként történni szokott ma is, midőn egy kedves halottunkat eltemetjük, még sokáig beszélünk róla s minden szavát, minden cselekedetét elősoroljuk, a mi csak eszünkbe jut: a tanitványok is az eltávozott Jézusról beszélgetének. Az egyik álmait beszélte, melyben neki az Úr szinről-szinre megjelent; a másik szózatát vélte hallani az olajfák suttogásaiban: az egyik mintha látta volna a tenger felett borongó homályban feléje közeledni a hullámokon; mások megint tűzszekeren, fényes felhőkben, mennybe ragadtatni látták, miként egykor Ilyés prófétát. S midőn mindezeket beszélnék — szent borzalom és áhitat tölti el a jelenlevők lelkét. E közben a fényes nap borongó terhes fellegek mögé vonul, sötétség terül minden felé, csupán az oltárok kettős lángjai világitják meg homlokukat, mintegy figyelmeztetve a tanitványokat, hogy más isteni tisztelet az, melyre őket az Úr tanitotta . . . Majd mint az Úrnak haragvó szózata — megzendül a menydörgés hatalmas robaja . . . borzasztó recsegések közt lesujt a villám, kékes lángja behat a templom rejtekeibe, az oltár lángjainál is erősebben világitva meg az összesereglett sokaság és különösen a tanitványok homlokait. A villám kettős lángnyelve, mintha az oltárok kettős lángjait akarná lesujtani . . . . E szokatlan jelenet, a szentlélekre váró tanitványokat megrázza, mert az Úrnak szavát vélik hallani a menydörgés és villámlásban, vádolván őket, hogy még semmit sem tettek a szent ügy érdekében. E vád felrázza lelkiismeretöket, vérük hullámozni kezd, történjék bármi! érzik, hogy nem állhatnak ellen egy belső ihletnek, mely őket szólni kényszeriti a Jézus tudománya érdekében. Első sorban Péter apostol, mintegy rendithetetlen kőszirt, kiemelkedik a nép hullámaiból, s ki eddig bátortalan volt, most szent lelkesedésében túlharsogja szónoklatával a menydörgés szózatát és hirdeti a megfeszitett és ismét feltámadott jézusi tudományt.

A nép, mely a kettős nagy nemzeti ünnepélytől különben is fellelkesedve van, a szokatlan égi tünemény láttára s az apostol ha-

talmas szónoklatára, a pusztában képzeli magát, mintha a sinai hegyről a mindenható Isten uj törvényeket adna uj prófétája által, dörgés és villámlások között: bámulat, csodálkozás tölti el szivét, lelkét s meghatottan a leplezetlen igazságok hallatára, háromezeren megkeresztelkednek azonnal.

Igy tölté be az Apostolokat és az első keresztényeket a szentlélek, az igazság melletti szentlelkesedés. Igy lőn megalapitva a keresztény anyaszentegyház!

Az oltárok lángjai kialudni, a bálvány istenek szobrai összeporladozni kezdének, s az ujra ébredt nép az egy igaz Istent lélekben és igazságban kezdette imádni. S bár felkeltek az oltárok papjai a hatalom százélü lándzsájával az igazság elnyomására, a keresztények kiirtására, de Istené legyen a hála, a pokol minden hatalma sem vehetett diadalt az igazság felett! . . . Az igazság legyőzhetetlen hatalom! Hiába gyultak meg a fáklyák iszonyatos tüzei: azok csak tovább terjesztői lettek a szent lelkesedés tüzének. Hiába állitották fel a nyaktilók ezreit, minden kihullott drága vércseppből egy-egy uj harczos támadott a szent harcz kivivására. Hiába omladoztak össze a keresztény templomok a hatalom zsarnoka szavára, Isten templomokat nyitott számukra a sziklarepedésekben, barlangüregekben s a szabad természet szentegyházában.

Jézus magasztos tudománya fennmaradt és az üldözések ellenére még jobban terjedt, mint a felgyujtott haraszt a szél fuvalmára.

Igaz, hogy az üldözések s a későbbi századok megvesztegették gyarló hozzátételeikkel a Jézus magasztos elveit. De csak ideig!.. mert a gyémánt a mocsárban is gyémántnak marad, a napot hiába boritják sötét felhő-rétegek, mert fényét még sem veszíti el: igy a Jézus tudományát is nem lehetett elhomályositani. Az idő — „a jobb lelkek e hatalmas orvosa“ — megtisztitá a sárba vetett igazság gyémántját a kor reá tapadt mocskától, szétoszlatá a sötét felhőket, melyek elboritva rejték az igazság napjának áldott világát, szabad tért nyitott a lelkiismeret vizsgálódásainak, s ma már a Jézusi hit tiszta hitelveivel ünnepet szentelhetünk lelkiismeretünk szabad meggyőződése szerint a keresztény anyaszentegyház megalakulása emlékének.

III.

Az elmondottakból, azt hiszem, ker. aty.! mindnyájan megértettétek, hogy a szentlélek, mely az apostolokat és az első keresztényeket megszállotta ama nevezetes pünköst ünnepén, semmi sem volt egyéb: mint a Jézus tudományáért való szent lelkesedés . . .

Szeretni Istent teljes szivünkből és minden erőnkből; szeretni felebarátainkat, mint önön magunkat; szeretni még ellenségeinket is; kiirtani kebelünkből a harag, gyülölet, boszu indulatait; fölemelkedni az erkölcsi tisztaság magaslatára: ugy cselekedni másokkal, miként óhajtjuk, hogy mások is velünk cselekedjenek; minden sorsban és körülményben rendithetetlen lélekkel megállani az igazság utjában; az összes emberiség üdvét, jólétét, előhaladását szivünkön viselni; bátor lélekkel harczolni az előitéletek, babonák, balszokások megrögzött tulajdonságok mérges kigyóival, ha az egész világ ellenségünkké válna is e miatt; szüntelen törekedni a mennyei atya tökéletessége felé; az egyenlőség, testvériség és szabadság szentügyében szüntelen fáradozni; nem a betü, hanem az értelem, nem a kül máz, hanem a bel lényeg szerint vizsgálódni, itélni és meggyőződni; a lelkiismeret meggyőződését — igéretekre, parancsszavakra fel nem áldozni; nem puszta szóval, hanem áldozatkészséggel bizonyitani be keresztény voltunkat; szóval — **Jézus nyomdokain haladni életre-halálra: ez a szentlélek kell hogy vezéreljen minket is**, miként a tanitványokat! — Ez a szentlélek biztosithatja jelen és jövő üdvünket és boldogságunkat. Ez a szentlélek emel az angyalok sorába, a jobb lelkek társaságába. Ez a szentlélek szerzi meg számunkra a minden királyok koronájánál fényesebb koronát, **mely az igazság utjában találtatik.**

Ne legyen hát senki ti közöttetek, kit ne e szentlélek vezérelne! Lelkesedjetek fel egy szivvel, egy lélekkel a közjó előmozditására, mint Jézus első hivei, kikről irva van: a sokaságnak, mely hitt vala, szivök és lelkök egy vala a közjó szeretetében, elannyira, hogy senki semminemü marháját nem mondja vala külön magáénak, mert minden köz vala. Egyek legyetek ti is — a hitben, reményben és szeretetben! Jézus tudománya és élete — legyen vezére szavaitoknak és cselekedeteiteknek. Munkáljatok a köznyomor és szenvedés megszüntetésén. Vigasztaljátok a bánatba merülteket, tápláljátok az éhezőket, gyógyitsátok a betegeket, tanitsátok a tudatlanokat — hogy jólét, megelégedés, békesség — öröm, ujélet támadjon nyomaitok után. Ne rettenjetek vissza az áldozatoktól, melyekkel Isten országának mihamarábbi eljövetelét eszközölhetitek. Szóval: harczoljátok meg az élet nemes harczát keresztényhez illőleg, — mert igy teszen bizonyságot a szentlélek a bennetek lakozó lélekkel együtt, hogy ti Istennek fiai vagytok. Ámen.

Rédiger Géza.

EGYHÁZTÖRTÉNELMI ADATOK.

CVIII.

A KOLOZSVÁRI TANÁCS TILTAKOZÁSA A KOLOZSVÁRI ÓVÁRI UNITÁRIUS ISKOLA ELVÉTELE ELLEN 1613.

Az alább közlött két okmányból az tünik ki, hogy Báthori Gábor fejedelem nemcsak az Óvárbeli templomot foglalta volt el az unitáriusoktól Kolozsvárt, hanem e templom melletti iskola szomszédságában János Zsigmond által épitett ugynevezett Apolló-palatiumot, vagy auditoriumot is, átadván mindkettőt az ev. ref.-nak.

Ez erőszakos elfoglalás ellen tiltakozik a kolozsvári tanács először a Bethlen Gábor fejedelem beigtatásakor 1613-ban az első okmányban erélyes magyar nyelven. A tiltakozást a következő 1614. és 1615. években is megujitotta Bethlen Gábornál, a ki elismervényt állitott ki mindkettőről, melyek csaknem szószerint megegyezvén, csak az 1614. évit közlöm a második okmányban.

Ugy kell lenni, hogy Bethlen Gábor 1615-ben vissza is adta a „schola Clastromot", de 1628. octob. 2-án ismét elfoglaltatta s az unitariusból ev. reformatussá lett, nehány szásznak adta templomul[1]), a kik a 17. száz év vége feléig használták is, a mikor ugy templom, mint iskola a r. kath.-nak adattak s a reform. szászok lutheranusokká levén, a b.-magyar utczában épitettek maguknak templomot. A reformátussá lett szászok első papja 1628-ban Gischner Ádám volt, a ki mint unitárius tanár szintén ekkor lett reformátussá.

1.

Anno Domini 1613. Die 24. octobris.

Mi Coloswari Biro, király biroiaval, Tanacsával és az Universitassal egez varossúl, protestalunk az Feiedelem valasztasakort, minekelőtte ő Nagysaga az Juramentumot praestalta volna, az orszag előt azon, hogy Bathori Gabor az elment Feiedelem, Unionk és Privilegiumunk ellen az Schola Klastromunkat, kedvünk s akaratunk ellen, tőlünk elvötte és Calvinista papot hozot bele. Kivel varos-

[1]) Fasc. rer. Schol. I. 67. l.

súnknak szep szabadsagat violalta. Kevanyuk ezt az orszagtól az mikeppen töb varosok, kik regi szabadsagokban vel in toto, vel in parte meghaborittatának, az mint az Feiedelem Juramentumanak formaiaban megvagyon, hogy ő Nagysaga mindeneket restauraltatni akar és felepiteni privilegiumokban. Mi is azonkeppen ez Calviniana religion valo papot az varosban (nem) szenvedgyük: És az Clastromot kezünkhez ve(szük).

Alioquin ha a Nemes orszag Privilegiumunkra nem tekintene is, magunk gondot viselünk rea, az mi Unionknak tartasa szerent.

Kivül. Judicis Juratorqu. Civium ac totius Universitatis Civittis Coloswar, sup. inscripto negatio

Solennis Protestatio

1613. 24 die octobris.

Exhibiti sunt praesentes per Egregium, Providen. ac circumspectum emeritum Gellyen Judicem primar, Civitatis Colosvar in publica Statuum et ordinum trium nationum Regni Transylvaniae Congregatione in predicta Civitate Coloswar ad 18 diem mensis octobris indicta et Celebrata.

Magr. Joannes Angyalos
Protonotar.

Az unitár. vallásközönség levéltárában. Docum. A. nro 1.

2.

Nos Gabriel Bethlen Dei gratia Princeps Tranniae, Partium Regni hungar Dominus, et Siculorum Comes etc. memoriae commendamus per praesentes. Quod prudentes et circumspecti Nicolaus Radnothi et Stephanus Minzler iurati cives civitatis nostrae Coloswar, in suis ipsorum propriis, ac prudentium et circumspectorum primarii et Regii Judicum, ceterorumque Juratorum Civium et senatorum, ac universorum incolarum et inhabitatorum dictae civitatis Coloswar nostram personaliter venientes in praesentiam, per modum protestationis, contradictionis et Inhibitionis nobis significantes curaverunt in hunc modum: Quod quemadmodum ipsi in generali dominorum Regnicolarum trium nationum Regni Transsilvaniae congregatione in praedicta Civitate Coloswar ad decimum octavum diem mensis octobris in Anno domini millesimo sexcentesimo decimo tertio immediate . . . . indicta et celebrata, tempore scilicet inaugurationis nostrae solenniter protestati fuissent: Super eo quod Serenissimus quondam Gabriel Bathori alias princeps huius Regni Tansilvaniae etc. praedecessor noster contra unionem et privilegium eiusdem civitatis, claustrum ipsorum in iam fata civitate habitum, scholae eiusdem vicinum in arce-ovár vocata existens, potentia mediante ademisset, ac calvinianae religionis pastorem introduxisset, eoque facto antiquam ipsorum libertatem violasset. Quam quidem libertatem ipsi quoque protestantes, quemadmodum et aliae civitates ac privilegiatae, juxta sacramentum tempore inaugurationis nostrae, solenniter per

nos depositum et praestitum sibi reddi ac restitui cupiunt. Praefatae religionis calvinianae pastorem in praedicta civitate ipsorum nequaquam permitterent, imo praescriptum Claustrum ad manus suas recipere vellent. Ita nunc quoque coram nobis solenniter protestantur, quod presbiteros et doctores calvinianae religionis, publice profitentes in praedicta ipsorum civitate Coloswar pati ne quaquam vellent. Super qua quiden protestatione litteras nostras testimoniales juris ipsorum uberiorem futurum ad Cautelam necessariam, dandas duximus et concedendas, communi justitia requirente. Datum in possessione Meggyesfalva feria sexta proxima post festum nativitatis beatae virginis Mariae. Anno Domini millesimo sexcentesimo decimo quarto

Coram me Mgro Joanne Angyalos
Illus. Principis Transylvaniae etc.
Protonotar manuppria.

CIX.

UNITÁRIUS HALOTTAK ÉS TEMETÉSEK.

(1678—1692.)

(Folytatása a CI. CIV. és CVII. a. közleményeknek.)

1678. jan. 4. Az elöljárók parancsolatjából egész Kolozsvár lakossága böjtől és ünnepel minden héten kedden. hogy az Isten távoztassa el a pestist. (II. 352. l.)

1678. jan. 11. A Butyka György temetésére Csomafájára mennek Bölöni János, Dombai János, Sz.-Iványi Mihály és Szentmártoni György diákok. Haza jöttek 14-én s hoztak 3 frtot: a magam illetményét kivévén, s a 3-adrészt nekik kiadván, maradt a Coetusnak 1 frt 69 drt. (II. 354. l.)

1678. jun. 5. A tiszt. püspök ur, a Plebanus ur, Claris. Bedő Pál tanár ur és nehány diák Abrudbányára utaznak a nzts. Fodor György ur temetésére. Hazajöttek 12-én és hoztak 12 frtot; ebből saját illetményemben 80 drt., s a temető diákoknak 3-ad részben 3 frt 66 drt. kivévén, maradt a Coetusnak 7 frt 48 dr. (II. 356. l.)

1678. aug. 14. Melander János diák meghal.

1678. aug. 15. Tiszt. Stegman Joachim ur a szász unitár ekkla első papját eltemettük. (II. 358. l.)

1678. aug. 22. Korondi Bálint diák temettetik. (u. o. 359. l.)
1678. szept. 7. A szentpéteri Cantort temettük. (II. 360 l.)
1678. szept. 13. Tiszt. Stegman feleségét.
1678. oct. 7. Bölöni György diákot.
1678. oct. 16. Brassai Ferencz diákot temettük.

1678. nov. 19. A pestis, mely juniustól pusztit, engedni kezd, Temettünk 386 egyént és 5 diákot, ugy, hogy egy énekléssel 5—6-ot is vittünk. (Almási Mihály senior). (II. 356. l.)

1679. jun. 27. Nzts. Mikes Mihályné (Paczolai Borbára) eltemettetvén, mindent egybevéve kaptunk 73 frtot. (II. 369 l.)[1])

1680. oct. 4. Tiszt. Bölöni Mihály ur, ekklánk 2 jeles papja „morbi Colici doloribus perpessis“, meghal; 6-án eltemetik. A háznál predikált tiszt. Bedő Pál ur (II. 377 l.)[2])

1682. nov. 16. Nzts. Auner Márton ur az ekkla nagy kárára meghal; 20 án eltemettetik. (II. 385 l.)

1683. szept. Tiszt. és Cláris. Rázmán Péter ur a kolozsvári szász unitár ekkla első papja „ob pchysin pulmoni adhaeren tem“, az ekkla nagy kárára meghal. (II. 389. l.)

1683. nov. 4. Clariss. és tudós Bölöni Benkő Sámuel, iskolánk jeles fiatal tanára, a ki e halálos betegséget nehány évig hordozta, életének virágzó korában meghalt (II. 391 l.)

1683. nov. 8. Nzts. Auner Gábornét, egy kegyes és nemes aszszonyt eltemettük. Adtak 2 frtot.

1684, apr. 16. Néhai tiszt. tudós, kegyességben, humanitásban és minden erkölcsökben jeles nagy Solymosi Koncz Boldizsár ur, az erdélyi unitár. ekklák derék püspöke guttaütésben meghal. (Fasc. r. sch. II. 395. l.)

1685. junius 27. Tkts. és nzts Kemény János ur, a ki máj. 13-án halt meg. a mágnások, nemesek és minden rendek nagy számu jelenlétében, a mindenek nagyanyjának -- a földnek — átadatik, mikor is a ház előtt prédikált tiszt. tudós Sz.-Iváni Dániel püspök ur, ugyanott magyar szónoklatot mondott Clariss. Almási Mihály professor; a másik prédikácziót a nagy templomban tartotta tiszt. és Clariss. Bedő Pál, a latin szónoklatot Clariss. Jővedécsi András ur, az iskola rectora, (II. 416 l.)[3])

1685. jul. 3. Brassai Dániel ur fia temettetik; adtak 1 frt 11 drt. (417 l.)

1686. máj. 4. A tiszt. püspök ur szolgálója meghalván, a diákoknak testált 3 frt (434 l.)

1686. máj. 18. A pestis csaknem az egész országban még mind uralkodik. a mit e város is sok élők elvesztésével érzett; a mi iskolánk is még mind nyomorgattatik, mert 32 diák, nehány secundánus és sok meudikáns szinte halálra betegedett (u. o. 425. l.) (NB. A diákság e hóban sokat temetett, de csak egyszerün — névek nélkül vannak a temetések naponként bejegyezve.)

1686. jun. 12. Suki Pál leányát temettűk. Adtak 8 frtot.

1686. jun. 14. Makkai Imre, a ki 20 év óta egyházfi élte 68 évében egyházi temetéssel (t. i. dij nélkül) temettetik. (u. o. 420 l.)

1686. jul 7-én Teleki István c izmadia tétetett a magyarok részéről egyházfinak.

---

[1]) A 17-ik században Mikes Mihályné Paczolai B. volt az unitár. státus egyik legnagyobb jóltevője.

[2]) 1681. január 1-től 1682 ápril 20-ig Kolozsvári Dimién Pál Senior semmit sem irt be, vagy már a bekötteléskor el volt veszve, mert a számozás folytonos. tehát üres lapok sincsenek hagyva.

[3]) Ez a Kemény János, a fejedelem testvérének, Péternek volt fia, s a mint látszik, unitárius.

1686. jul. 28. Toroczkai István diák esti 6 óra körül meghal, 29-én temetik. (427 l.)

1686. aug. 7. Szőrös János ur temettetik; adtak 1 frt 11 drt; a versekért heten kaptunk 14 frtot. (Fasc. r. II. 428. l.)

1687. oct. 5. A czigán vajdát, a maga népéből valaki éjjel megölvén, a református diákok nagy pompával eltemetik, a külső templomba is vitetett s 2 prédikácziót tartottak felette. (438. l.)

1687. oct. 25. Almakeréki . . . . ., a ki régen nehány évig a szász. unitár ekkla Coutora volt, az óvárból temettetik; adtak 1 frt 10 drt (439. l.)

1688. márt. 6. Bácsi Péter, egyházának és hazájának sokat igérő derék fiatal ember, életének tavaszán meghalván, eltemettetett. Adtak 1 frt 20 drt. (II. 442 l.)

1688. ápril 6. Tkts. és nzts Dániel István ur temetésére Vargyasra utaznak tiszt. Bedő Pál ur predikálni. és Clariss. Almási Mihály ur szónoklatot tartani. (Fasc. r. II. 443. l.) Hazajöttek 17-én.

1688. ápr. 11. Özv. Vatai Fereenczné hagyományozott a diákoknak 4 frtot.

1688. ápr. 13. Kmita András, jeles és hosszuéletre méltó férfi meghalván. eltemetik; a diákoknak testált 25 frtot. (443 l.)

1688. máj. 1. A Koncz György ur felesége kegyesen testált nekünk 42 frtot, melyből jutott fejenként 1 frt 20 dr. A szászoknak is adtunk — nem kötelességből, hanem kegyelemből — a rector ur kérésére 1 frtot. (u. o. 444. l.)

1688. aug. 8. Az a hir jő, hogy a fejedelem kedves neje, a mi kegyelmes asszonyunk, B o r n e m i s z a A n n a, e hó 6-án meghalt.

1688. aug. 19. Kemény Simont, néhai nzts. Kemény János ur jó reményü fiát, a ki a nzts. Gyerőfi Györgyné, nzts Kemény Kata gondozása alatt meghalt, eltemettük a nagy templomba: adtak 4 frt 80 drt. (445 l.)

1689. máj. 9. Özv. Szigyártó Jánosnét eltemettük: adtak 1 frt 11 drt, Ez a kegyes asszony, a diákok iránti keresztényi indulatból testált a magyar Coetusnak egy szalonnát, minden hozzá tartozókkal, Kegyelemből a szász diákoknak is adtunk belőle, 4 szásznak annyit, a mennyit 2 magyar kapott. II. 458 l.

1689. máj. 12. Már néhai tiszt. Sztiványi (Márkos) Dániel ur a kolozsvári magyar unitár ekkla első papja és az erdélyi unitár. ekklák jeles püspöke, erényekben és tudományokban gazdag férfiu, egy heti sulyos betegség után, 11 óra körül meghal,

1689. május 14-én a nagyobb tisztesség okáért halotti verseket nyomattunk, 15-én eltemettetett az egyház nagy bánatától és gyászától kisérve s oly nagyszámu papok, minden nemzetü polgárok és nemesek jelenlétében, hogy az idegen nemzet is (a német katonaságot érti.) nem közönséges csudálkozásra ragadtatott. Tiszt. Bedő Pál ur magyar predikatiót mondott 1 Pet. V. 1—5 verseiből; Almási Mihály tanár ur latin szónoklatot. A veszteség feletti fájdalom kifejezésére ezen megyének és aranyos széknek papjai és rectorai a

koporsót hajdanfőn kisérték a temetőbe. A nagyobb tisztesség okáért jelen voltak a tordai diákok közül is 20-an. (II. 458. l.)

1689. aug. 14. Nzts Dési László jeles ifjut eltemettük a Cinterembe balfelől: prédikált a főt. püspök ur. Adtak 7 forintot. (II. 463. l.)

1689. aug. 26. Excellentissimus Pétsi András, hires orvos meghalt, a kit 29 én eltemettük. A tiszt. püspök ur mondott predicatiót, Clariss. Almási Mihály ur latin szónoklatot. Mi is irtunk méltó verseket, melyekért adtak 9 frtot. a temetésért 2 frt 11 drt. (II. 463 l.)

1689. oct. 12. Özv. tiszt. Pauli Istvánnét temetik. (f. II. 464 l.)

1689. oct. 30. Nzts Dálnoki János ur hasonnevü nagyreményü szép fiucskáját, a ki már az iskolába járt, eltemettük. (II. 465 l.)

1689. nov. 10. Egyházi temétés volt Sztpéteren, hol a tiszt. Némai Sámuel ur feleségét temettük; predikált a tiszt. püspök ur. (466 l.)

1690. febr. 28. A Clariss. rector ur (dr. Kolozsvári D. Pál) toroczkó-szent-györgyre utazik a nzts Toroczkai Mátyás ur felesége gyógyitására (II. 471 l.) Hazajött márc. 7-én.

1690. Ápril 17. Apafi Mihálynak, erdély fejedelmének halála hire érkezik. (476. l.)

1690. máj 21. A római ekkla tiszt. papja, római lovag, Pater D. Pál ur, az ő hitsorsossi gyászára nagy pompával eltemettetik. (II. 477 l.)

1690. nov. 12. Tiszt és Clariss. Bedő Pál ur az unitár. ekklák érdemes püspöke e hó 5-én estéli 6—7 óra közt meghal s 12-én nagy ünnepélylyel eltemettetik.

1691. febr. 14. Tkts és nemzetes Bethlen Elek kedves felesége tkts. és nzts Nagy Klára temetésére Keresdre utazik a Clariss. rector ur (Kolozsvári Dimjén Pál) maga mellé vevén a kántort, engemet (Pesti Sámuel seniort) és 5 diákot. Ezen temetési pompánál az ország előkelői mind jelen voltak és számos papság. Apafi Mihály fejedelem ugyanis Almakeréken egy évig tartatván, 19-én eltemettetett és onnan mind áthivattak. (II. 491 l.)

1691. april 25-én a Coetus Karácsonfalvi Pál és Sz.-Ábrahámi Mihály 2 diákot a kegyes emlékü Bethlen Elekné által a Coetusnak testált buza elhozataláért küldi; az utra adtunk 1 frt 80 drt s ha tolvajoktól kárt szenvednek, azt a Coetus köteles lesz megtériteni. (II. 500. l.)

1691. junius 2. Követeink Geséről szerencsésen megérkeztek, elhozván 40 köböl buzát. melyet a pünköst ünnepe miatt azonnal nem lehetett elosztani, hanem éjjelenként 2—2 diák szorgalmatosan őrizte (u. o.. 501. l.)

1691. junius 11. A 40 köböl buzát 35 személy közt elosztották, mert Holdvilághi Györgynek, a szászok colláboratorának (köztanitó) is ugy adtunk mint egy unitáriusnak, mivel a mi vallásunkra állott, a mit pünköstben urvacsoravétellel megerősitett. Kaptunk

fejneként 4 vékát, még fenmaradt 16 véka, melyet eladtunk 8 drjával összesen = 13 frt 44 kr. A méréssel és pótlással elment egy köből. (u. o. 502 l.)

1661. mart. 17. Karai János kegyes férfi meghalt, a ki valamint egész életében, ugy halálában is jótetteket gyakorolt. A Coetusnak hagyott 6 mfrtot, a mendicansoknak 2 mfrt. (495. l.)

1691. april. Toldalaghi Ferencz nagyreményü derék ifju 21 éves korában temettetik, honnan hoztak 8 frt. (VI. 497. l.) [3]

1691. jun. 22. A Clariss. rector (Dr. Kolosvári D. Pál) Haranglábra utazott özv. Harangláb Zsigmondné gyógyitása végett. (503. l.)

1691. aug. 1. Tiszt. Lacovius ur (a kolozsvári lengyel unitár. ekkl. papja) nagy kegyességü férfi meghal. predikált a tiszt. püspök ur, szónonlatot tartott Cláris. Dombai ur (u. o. 506. l.)

1691. aug. 15. A Clariss. rector (Dr. Kolosvári D. Pál) Koppándra ment a beteg nzt. Thordai Gáborhoz (u. o. 507. l.)

1691. aug. 28. Ngs, Hejjzter (igy) német generalisnak itt Kolosvárt mulató neje reggeli 3 órakörül meghal, kinek belső részei és agya kivétettek.

1691. szept. 11. Clariss. tudós Hévizi Mihály ur. félévig iskolank szorgalmatos professora az egyház nagy kárára meghal. Eltemettük 14-én, predikált a tiszt. püspök ur (Nagy Mihály) órált Clariss. Dombai ur, tiszteletére az özv. költségén temetési versek nyomattak. (Fasc. r. II, 509. l.)

1691. szept. 23. Árkosi (. . . . . .) az aggházbeli szegények öreg papja eltemettetik. (u. o. 510 l.)

1692. febr. 2. Derzsi Csukor György meghal. (u. o. 518. l.)

1692. mart. 1. Az excellentissimus és Cláris. rector ur (Dr. Dimién Pál) átadta azt a 100 frtot, melyet tkts. és nzt. Bethlen Elekné néhai tkts. nzt. Nagy Klára testált, mely 42 személy közt felosztatván, jutott fejenként 2 frt 46 kr. (u. o. 422. l.)

1692. april 19. Özv. Horváth Kozmáné fia: Ferencz meghal és elvitetik. (u. o. 527. l.)

1692. april 20. Özv. Sárosiné temetésére Sárosra utazik a tiszt. püspök ur tiszt. Schyrmer urral (u. o. 527. l.)

1692. máj. 7. Özv. Solymosi Istvánné, igen kegyes asszony és a diákok ritka jóltevője, a kortól és betegségektől elnyomva meghalt. Isten, a jók megjutalmazója, részeltesse a jók boldogságában. Predikaciot mondott tiszt. Ajtai M. ur, szonoklatot magyarul Clariss. Dombai ur. (u. o. 528 l.)

Közli: Benczédi Gergely.

---

[3]) Ez azt hiszem a János fia volt, mert az akkor élő másik Toldalaginak: Andrásnak csak egy leánya volt: Mária. Naláczi Lajosné. Közlő.

NYILT LEVÉL JAKAB ELEKNEK.

(„Kiáltó szó a pusztában“ czimü czikke alkalmából.)

Kedves barátom!

Lelki örömmel olvastam a Ker. Magvető f. évi jan—febr. I-ső füzetében megjelent „Kiáltó szó a pusztában“ czimü czikkedet. Ily buzditásra és lelkesitésre minden testületnek és minden időben nagy szüksége van. És te ezekben kifogyhatatlan vagy. Valóban, ugy képzellek tégedet, mint egy örök forrongásban levő tűzhányó hegyet, mely folytonosan szórja magából a szikrákat. Tele vagy szép és jó gondolatokkal s azokat pazarúl szórod mindenfelé. Jól esik nekem, hogy buzditó és lelkesitő szavaidból koronként nekünk is juttatsz. Jól esik nekem, hogy egyházunk és iskoláink iránti emésztő gondban, azoknak fejlesztését s jövőjük biztositását czélzó törekvéseinkben te is eleven részt veszesz s hiven osztozol egyházunk jobbjaival.

De térjünk a kiáltó szóra. Te kolozsvári fő- és tordai középtanodánk történetének megirását sürgeted. Igen helyesen. Légy meggyőződve, hogy ennek kiáltó szükségét — valamint sok más hasonlót — veled együtt még igen sokan érezzük. Azt hiszem, hogy a szerkesztőség is: „Collegiumaink megmentése a mult században“ és „P. Horváth Ferencz életrajza“ czimű, a Ker. Magvetőben megjelent dolgozatokra, a te czikkedre tett hivatkozással csak azt akarta kimutatni, hogy ez a mező sincs egészen parlagon hagyva egyházunkban s távolról se gondolt arra, hogy e tekintetben már összedughatjuk kezeinket. Egy ág, egy levél, egy rügy külön-külön még nem teszik azt az élő fát, melynek árnyékában a vándor megpihenhet, s a mely gyümölcsöket hoz a gazdának. Egyes korszakok leirása, a legjelesebb életrajzok és fontos okmányok közlése is magokban véve csak ily ágai, levelei és rügyei a történelem nagy élőfájának.

Ezeknek feldolgozása, egy szerves egészszé való alkotása által áll elő egy valódi történeti mű, a milyet te is sürgetsz jelzett iskoláinkra nézve. Ezzel bizony még adósok vagyunk mind magunknak, mind a tudománynak. Mert én azt hiszem, hogy iskoláink történe-

tének megirása nemcsak magunkért, hanem a tudományért is szükséges, a mennyiben a hazai történetirás, viszont ezekből az egyes, de magokban véve teljes történeti munkákból állithatja össze hazánk történetét a maga egészszében.

Mindezekből láthatod, hogy én teljesen indokoltnak és jogosultnak is tartom a te kiáltásodat s részemről melegen óhajtom, hogy az ne vesszen el a pusztában. Arról is meg lehetsz győződve, hogy azt az örömet, a melyet neked iskoláink történetének megirása fog szerezni — vajha minél hamarább megszerezné — nem egyedül fogod élvezni. De azt a feltevésedet, hogy e nélkül tanrendszerünk reformjára, tanáraink csekély fizetésének javitására, általában iskoláink versenyképessé tételére gondolni sem lehet, miután előadásodból valami olyanforma érzik ki, mintha iskoláink történetének megirása valamely titkos szer lenne, mely minden sebeinket begyógyitná, — engedj meg, — de részemről több okkól el nem fogadhatom S ez az, a mi engem e nyilt levél irására inditott. Én is azt óhajtom, hogy szavam ne maradjon kiáltó szó a pusztában. Mert bár levelem hozzád van intézve, éppen azért választottam annak e formáját, hogy ez uton azt mások is olvasván, mi jó lesz benne — ha lesz — megszivelják.

Mindenekelőtt megjegyzem, hogy bármily tisztelettel viseltessem is a mult iránt, a tulajdonképpeni kérdés szerintem nem az, hogy milyenek voltak iskoláink a multban, hanem, hogy milyeneknek kell lenniök a jelenben? Ismerheti valaki a mult összes hadi eseményeit, az ősök által a maguk módjuk szerint kivivott győzelmeket, ha nem ismeri a harczászat ujabb szabályait, a fegyvernemek tökélyesbülését, a közlekedési eszközök által nyujtott előnyöket stb. bizonyosan vesztett csatája lesz. Sőt merem állitani, hogy a multban való tulságos elmerülés nem egyszer még akadályozza is a fejlődést. Hogy csak iskoláinknál maradjak, ki merné tagadni, hogy a multhoz képest akár magát a tanrendszert és taneszközöket, akár a tanerők számát s ezeknek javadalmazását illetőleg az ujabb időben jelentékeny haladást tettünk, ugy, hogy már is hallhatni épen a mult iránt nagyon elfogultak részéről ily megjegyzéseket: „régen erre sem volt, arra sem volt szükség; régebb kevesebb tanárral s ezeknek csekélyebb javadalmazásával is fenn tudtuk tartani iskoláinkat; régen igy, régen amugy“. Hát ez mind igaz lehet és igaz is. Csakhogy mindez nem elég az idvességre. Ma a jelen szükségleteivel és a jelen követelményeivel kell számolni. Ezekről kell meggyőznünk, ezek iránt kell felébresztenünk az öntudatot és buzgalmat közönségünkben.

Én nem kétlem, sőt megvagyok győződve róla, hogy te is erre czélzasz iskoláink története megirásának sürgetésével. Nyilván kitűnik ez abból, hogy tanáraink csekély fizetésére hivatkozol s azt más hasonló, de még csekélyebb képzettséget igénylő állásokkal összekötött fizetésekkel szemben is olyannak találod, a mely hova-tovább mindinkább lehetetlenné teszi számukra a megélhetést. A minek aztán szomoru következésére is rámutatsz, hogy ily módon egyfelől a meglevő tanárok se szentelhetik az élet gondjai miatt egész erejöket elhivatásuknak, másfelől a jövő még inkább veszélyeztetve van az által, hogy a legjobb erőket nem lehet iskoláink érdekében megszerezni és lekötni. De ha igy van, pedig igy van, — kérdem — nem lenne-e helyesebb megforditnunk a sorrendet s ezért emelnünk fel kiáltó szavunkat, mint iskoláink történetének megirásától tenni függővé állapotaink jobbra fordultát s ez által mintegy tanárainkra háritani az egész felelősséget esetleges elmaradásunkért, a versenyben való tulszárnyaltatásunkért s azon elnyomatásért, melynek a kisebb testületek a nagyobbal szemben a kor áramlatainál fogva ki vannak téve? Mert ismétlem, hogy iskoláink történetének megirását én is lelkemből óhajtom, de alig hiszem, hogy ezzel iskoláinkat avagy csak egy lakszobával vagy tanteremmel is megbővithessük, tanszereinket megszaporithassuk, tanáraink fizetését emelhessük s azokat kellő számmal beállithassuk. Ide, a mint te is végre rájösz, pénz kell. Ez itt az archimedesi pont. Ennek megtalálására kell mindnyájunknak kezet fogni. Sőt engedj meg, ha kimondom, hogy e tekintetben a felelősség nagyobb sulylyal nehezedik épen reátok, egyházunk világi elemére, mint a tanárokra, már csak azért is, hogy kikerültessék az a gyanusitás, a mit, bár méltatlanul, nem egyszer lehet hallani most is, mintha a tanárok csak magukról kivánnának gondoskodni. Jöjjetek, adjatok tanácsot, mi módon lehet szaporitani egyházunk jövedelmeit, álljatok élére ujabb meg ujabb segélyforrások keresése gondjának s megtalálásuk fáradságának, adjátok vissza a tanárokat tulajdonképeni feladatuknak, a tanitásnak s ezzel járó tudományos foglalkozásnak, a mit most nem csekély mértékben akadályoz az is, hogy egyházunk közigazgatási terhe is jóformán reájok nehezül s önfentartásukért sokfelé kell kapkodniok. Légy meggyőződve, hogy ha pénz lesz, iskoláink nem fognak elmaradni a kor szinvonalától, tanáraink nemcsak a mult dicsőségének lesznek hirdetői, hanem ahoz a jelen dicsőségének is friss leveleit fogják hozzáfüzni s egyházunk, mint a tenger hullamai között megingatlanul álló szikla, a netán ellenséges áramlatok közepette is fenn fogja tartani háromszáz év viharai között is fennen lobogtatott zászlóját.

Különben én a jelent sem látom oly sötétnek s a multtal öszszehasonlitva, azt hiszem, hogy egyátalában nincs okunk pirulni. Azt mondod, hogy az egyetemek panaszkodnak a gymnasiumok ifjuságainak mértéket nem ütő képzettségi szinvonala felett. A mint a szerkesztőség is megjegyezte, ez nem vonatkozhatik specialiter a mi iskoláinkra. E mellett annak, hogy valamely ifju nem válik be az egyetemen, nem szükségképpen az az oka, mert a gymnasiumban nem nyert kellő alapot. Nem szólok arról, hogy az egyetemi tanévek alig tesznek ki egy félévet, hány ifju nem iratkozik be az egyetemre, a kit az illető tanár csak akkor lát, a mikor az indexit aláirja? Hány szép tehetség elkallódik épen az egyetemen, a kihez a gymnasium méltán a legszebb reményeket füzhette? Hiszen gymnasiumaink teljesen a középtanodai törvény szerint vannak berendezve a tananyagot illetőleg s ha a tanárok számában és a tanszerekben van is hiány — mit évről évre pótolni igyekszünk — tény az, hogy jobb tanulóink ép ugy megállják helyöket a felsőbb tanintézetekben is, mint más felekezeti vagy az állami gymnasiumokból kikerültek. Alig hiszem, hogy az ujabb időben egy gymnasium is több tanárt adott volna az országnak, mint a mi gymnasiumunk. A polgári-, alsó- és felső-real, tanitó- és tanitónő képző intézeteknél az országban szerteszét jelentékeny számu tanár és tanitó van alkalmazva, a kik a mi iskoláinkban nyerték meg képzetségök alapját. Más pályákon is tudtunk szép számmal felmutatni a mi iskoláink egykori tanulói közül. Sőt kimerem mondani, hogy iskoláinkból alig kerül ki olyan ifju, a ki a társadalomnak terhére válnék s a maga kenyerét megszerezni ne tudná. A legutóbbi miniszteri jelentés szerint is a mult isk. évi érettségi vizsgálat eredménye is a mi kolozsvári főgymnasiumunkban a legkedvezőbb volt. Igaz, hogy erre a ministeri jelentés azt jegyzi meg, hogy az adott viszonyszámok nem annyira absolut eredményt, hanem az előmenetel megitélésében követett szigort jelzik. De hát ekkor mi értelme van az egész statistikának? Nem épen ugy elmondhatjuk-e majd mi is, ha valamelyik esztendőben hátraesünk: szigorubbak voltunk mint más gymnasiumok, ez az egész, különben mi tanitunk a legjobban.

Aztán még nem szabad kihagyni a számitásból két dolgot. Az egyik az, hogy a mit a költőről mondanak, hogy nem lesz, hanem születik, általában el lehet mondani a tehetségről is. Egy iskola sem ad tehetséget, csak fejleszti a természetnek e drága adományát. A másik, a mi ezzel szoros kapcsolatban áll, az, hogy a tehetség fejlesztésére az iskola mellett még sok tényező befoly. Első sorban a

társadalmi érintkezés. A kit sorsa már gyermekkorában a társadallom értelmileg magasabb osztályaival hoz érintkezésbe, a ki már a szülői háznál többet láthat, hallhat és tanulhat, igen természetes, hogy máskülönben egyenlő tehetségek között is gyorsabban és jobban fejlődhetik. Vegyük hozzá ehez azt is, hogy a jobb módu szülők gyermekeiket különböző nyelvekre, zenére, rajzra s meg sok egyébre külön is tanittathatják, a mik a tehetség több oldalu müvelését s ezzel az összmiveltséget inkább eszközölhetik, a miktől a szegényebb sorsu szülők gyermekei vagy teljesen meg vannak fosztva, vagy csak nagy nehezen, kettős fáradsággal juthatnak hozzájok s lehetetlen be nem látnunk azt, hogy egy tanuló képzettsége megitélésének nem egyedül az iskola a mértéke. Már pedig hogy állunk mi e tekintetben? A tehetségről nem szólok, mert azt ritka szülő hajlandó megismerni, hogy gyermekének nincsen tehetsége. Pedig ugy a mi iskoláinkban, mint másokban, a gyengébb vagy közepes tehetségü tanulók száma mindig nagyobb, a mi aztán a tanitás összeredményére is befoly. S a mi legrosszabb, az egyetemen s más felsőbb tanintézetnél ismét egy-egy ilyen gyengébb tanuló után itélik meg az iskolát, nem véve számba, hogy vajjon ugyanazon iskolából nem került-e ki a jó tanulóknak is tán még nagyobb száma. De a tehetségről — mondom — nem szólva, az a másik körülmény, mely szerint iskolánk növendékei legtöbbnyire szegényebb sorsu szülők gyermekeiből állanak, a kik nemhogy gyermekeik képzését az iskola mellett magok is segélyezni és előmozditani tudnák, de még ezeknek élelmezését is részben az iskolától várják, mindenesetre tekintetbe veendő akkor, mikor azon panaszkodunk, hogy iskoláinkból miért nem kerülnek ki nagyobb számmal kitünő és jeles ifjak? De hát az életnek, a társadalomnak és az államnak magának is nem ép oly hasznavehető tagjai-e a tisztességes, jó erők, mint a kitünő és jeles tehetségek? A hadsereghez is egy-két tábornok elég, vitéz, jó katonára sokkal többre van szükség.

Nem terjeszkedem ki egyebekre annak kimutatására, hogy egyházi életünk másnemü ügyeire nézve sincs okunk elcsüggedni, vagy reményt veszteni. Csak két dologra hivatkozom, mint legujabb alkotásokra. Egyik a tanári, másik a papi, illetőleg belső emberi nyugdijintézet megalapitása. Szerény kezdemények, az igaz. De én már látom a csirázni indult magból kifejlett terebélyes élőfát, melynek árnyékában egykor tanáraink és papjaink, valamint ezeknek családjaik elaggodt, illetőleg elárvult napjaikban megpihenhetnek. Általában, ha valaki majd egyházunk történetét megirja — a mire bizony

ép oly nagy szükségünk van, mint iskoláink történetének megirására — a közelebbi 25—30 év történetével nem egy oly lapot tölthet be, a melyek semmivel sem fognak ragyogásokban elmaradni a mult legszebb lapjaitól.

Mindezeket nem azért hozám fel, mintha a te kiáltó szódat ellensulyozni akarnám, sőt még fokozni szeretném erejét. Iskoláink történetének megirása szükségére is már rámutaték. S e tekintetben, bizony nem kisebb várakozással voltunk és vagyunk mi is irántad, ki egyházunk történetének nem egy korszakát emelted ki már eddig is a homályból, mint a minő várakozást te táplálsz iskoláink történetének megirására nézve tanáraink iránt. Egyházi jogtanunk, különösen pedig házasságjogunk megirása már-már a kezünkre égett. Ez utóbbira nézve egy derék jogászunknak már igéretét birom, hogy azt a lehetőleg még ez évben megirja. S még hány hasonló dolgot fel tudnék hozni én is, a miknek szükségét mindnyájan érezzük s a melyek hiányának ha nem is egyedüli, de minden esetre legfőbb oka az, mert nem rendelkezünk a kellő anyagi erővel.

És itt hadd vegyem át én a kiáltó szót.

Az a nemes felbuzdulás, mely az 50-es években iskoláinkat az akkori idők veszélyeitől megmentette, — tisztelet a kivételeknek — de sokaknál csak szalmaláng maradt. Hogy a multhoz képest sokat javult helyzetünk, nem tagadom, sőt erre már fennebb hivatkoztam is. De hol állanánk, ha az akkor tett igéreteket a beváltás ténye is hasonló mérvben követte volna, ha igen sokan nem vették volna vissza a balkezökkel azt, a mit a jobbal nyujtottak, megtagadván a hitelezett tőkéknek kamatfizetését s nem egy esetben magát a tőkét is? Ezer szerencse, hogy egyházunk akkori kormánya számitásba vette ezt a közönséges emberi gyengeséget s bölcs példaadásukat mind ez ideig mi sem hagytuk el; hogy nem a papiroson kimutatható, hanem a tényleg be is folyó jövedelmet tette számitása alapjául. Mert e nélkül lehet, hogy külsőleg tán jobban állanánk, s iskoláinknál is kevesebb hiány lenne észlelhető, de nyakig volnánk a deficitben, melyet mind ez ideig szerencsésen el tudtunk kerülni. S hogy jövőre is elkerüljük, miután nekünk nincs hatalmunkban sem adókivetés, sem hitelmüveletek utján rendezni be egyházunk háztartását, részemről nem látok más módot, mint intézményeink fejlesztésében meglevő alapjaink természetes fejlődéséhez tartani magunkat, s ha gyorsabban akarunk haladni, ismét és ismét egyházunk tagjainak buzgóságára és áldozatkészségére támaszkod-

nunk. Mert én nem kétlem ugyan, hogy az állam kormánya is, a mely előtt iskoláink helyzetét feltártuk s az országos törvényben gyökerező államsegély iránt folyamodtunk, folyamodásunkat tekintetbe veszi, de legfőbb erőnket jövőre nézve is magunkban kell keresni és feltalálni. Ez tartott meg a multban s egyedül ez biztositja jövőnket is. Mikor ez az önerő megzsibbad egyházunkban, akkor többé semmi hatalom fel nem tartóztatja hanyatlásában.

Ime, legközelebbről is sz.-kereszturi iskolánk érdekében kell munkára emelni kezeinket. Úgy látszik, hogy e tanintézetünket némelyek nem a legjobb szemmel nézik. Már két megintést kaptunk a kormánytól, hogy nincs a törvény által megkivántató tanerők számával ellátva és a minister ur e tanintézetünket nem tartja az állam érdekében annyira fontosnak, hogy államsegélyben részesitse. Messze vezetne e felfogás téves voltát bizonyitgatni s kimutatni, hogy ha nem lenne, Sz.-Kereszturra akkor is egy középtanodát kellene állitani védvárul a székelyföld eme határvonalán a magyar kultura érdekében. De ennek fejtegetésére nekünk nincs is szükségünk. Mert én meg vagyok arról győződve, hogy nincs egyházunknak egyetlen tagja is, a ki sz.-kereszturi iskolánkról, mely egész vallásközönségünknek, ugyszólva, gyökere, a honnan kolozsvári főtanodánk is táplálékát kapja, lemondana. Önként következik ebből, hogy fentartására egész erőnket ki kell fejteni. Munkába is vettük már, hogy a jövő isk. évre oda egy tanári állomást szervezzünk. E törekvésünk, mely remélem nem fog siker nélkül maradni, szolgáljon viszhangul a te kiáltó szódra. Ne hidd, hogy mi nem igyekszünk a mult dicsőségének fényét erőnk és tehetségünk mértéke szerint legalább egy-egy szerény mécscsel növelni. Fogadd szives üdvözletemet.

Kolozsvárt, 1887. március hó.

Ferencz József.

KÜLFÖLDI LEVELEZÉS.

I.

PÁRISI LEVÉL.

Páris, 1887. mártius.

(Francziа irodalom. Az uj kritikairók. Lemaitre Gyula.)

Szerkesztő ur!

Ha önnek is ugy tetszik, most kritikai irodalmunkról beszélek. Mikor ön felszólitott volt levelezésre, melyet már néhány év óta folytatok, azt kivánta, hogy küldjek hiv tudósitásokat a francziaországi szellemi mozgalmakról, a gondolkozás bármely köréből. S én felváltva irtam vallási, bölcseleti és irodalmi tárgyakról, de nem emlékszem, hogy egy szót is irtam volna a franczia irodalomnak emez annyira fontos ágáról, melyet kritikainak neveznek. Pedig az megérdemli a fáradságot, hogy az ember megismerje. Kitünő és általánosan ismert irókkal találkozhatni e téren. Hogy a korábbiakat emlitsem, Ste. Beuve, Villaumain és Nisard jeles munkái legalább részben ismeretesek a mivelt világon mindenütt. Azok valóban kitünő müvek. Azok közül az itéletek közül, melyeket a kritikának eme mesterei mondottak ki, több véglegesen el lett fogadva. S ugyanazt mondhatni, a Shérer munkáiban nyilvánitott legtöbb nézetről. Ma Shérer a franczia kritikai irók feje és mestere. Mikor St. Beuve meghalt, az emberek azt kérdezték, ki fogja az ő helyét elfoglalni, ki fog az ő örökségibe lépni. S kétségtelenül Schérer legalább részben örökösse lett neki: de ő maga is már hosszu pályát futott meg. A nélkül, hogy sejtették volna, eme kitünő iróknak egyszerre jeles tanitványai támadtak. Néhány név kiemelkedett a sok közül, kik a napi kritikát csinálják, nagy tekintélyre jutott és joggal. Ma Francziaországban főleg három iró a közgyelem tárgya az irodalmi kritika mezején. Én azonban most csak egyről fogok szólani. Talán később meglehet, hogy a másik kettőt is ismertetem.

Ez irók ezelőtt mintegy 10—15 évvel tüntek fel, de hirnevük folytonos gyorsasággal növekedett. És jogosan, mert ezek komoly

tehetségek, a kiket nem lehet figyelembe nem venni. Hogyha az érett megfontolás, melyet az élettapasztatat szükségképpen magával hoz, mérsékelni fogja tulbőségüket és megszabadulnak egy bizonyos magatartástól és keresettségtől, a legelőkelőbb helyeket fogják megnyerni a kritikai irodalomban. Tényleg iratakon nagyon érzik a pessimismus, a mely részben lehet való, de részben abból az álláspontból származik, melyet elfoglalnak. Az első években irályuk igen keresett volt és még kevés ma is van abban, mi a természetessel ellenkezőnek látszik s a figyelmet, ha az ember nem ügyel, nagyon fárasztja. Abban a mértékben, a mint előhaladnak, kevesedni fognak e hibák is. S reméljük, hogy végre egészen eltünnek.

A kit közülök ez alkalommal ismertetni akarok: Lemaitre Gyula, a ki mintegy játszva nyerte meg a közvéleményt. Felsőbb minta iskolánknak volt a növendéke, a melyből sok jeles s nehány valóban kitünő ember került ki, mint például Bert Pál. Lemaitre Gy. igen szellemes ember, de néha meglehetősen csipős és gúnyos, mi iránta némi ellenszenvet keltett, kivált Havreben, hova a minta-iskola végzése után tanárnak neveztetett ki.

Később volt még tanár az alger-i lyceumban és a grenoble-iben. Az egyetemi tanitás iránt azonban nem nagy hajlammal viseltetett. Szellemének nagyobb függetlenségre volt szüksége. Az egyetem köre igen szüknek bizonyult reá nézve. A vidéken való tartozkodás csak türelmetlenségét növelte, melynek nem volt más orvossága, mint Párisba jőni. Ez az izzó tüzhely volt az, melyet megközeliteni akart, hogy szellemének több fényt és erőt adjon. Nem sokat habozott, hogy a tanári pályát odahagyja, és ma Journal des Debats szerkesztőségében foglal helyet, mint drámai kritikus.

Lemaitretől ezelőtt nehány héttel jelent meg müveinek harmadik kötete. E kötetek általános czime: Les contemporains, etudes et portraits littéraires. E tanulmányok közül az elsők a Revue littéraire-ben láttak először világot, mely ma a Revue Bleue. Czimük eléggé mutatja a tartalmat. Azok tényleg néhol tulzó, de nagyon sikerült rajzok jelenkori irókról. Szerző jól eltalálja a formát mindenik iróhoz, kiknek munkáit elemzi s mindig könnyed és biztos kézzel rajzol. Nagy merészséggel rostálja müveiket, de mindig oly finom módon, hogy még a legérzékenyebb önszeretetet se sértse. Ebben a formában, mely talán igen könnyelmünek látszhatnék, ha nem volna szilárd alapja, mi fentartsa, ő sok ügyességgel tünteti fel a jelenkori irók müveinek előnyeit és hibáit.

S nem kell azt hinni, hogy az általánosan elfogadott tanokat éppen annyira kicsinylené, mint a mennyire mutatni látszik. Az nála, mint fennebb is mondottam, bizonyos magatartás, melyet végül is el fog hagyni. Hogy jó adag skepticismus van benne, elvitathatlan s én mégis ugy vélem, hogy ő kevésbbé skepticus, mint a milyennek akarja magát mutatni. Bármiként legyen, a ki csak kevéssé is ismeri a jelenkori embereket és dolgokat, egy-egy jellemzését olvasva, nem tartoztathatja meg magát attól, hogy igy kiáltson fel: Mennyire hasonlit a kép! Hogy fogalmat adjak erről, ide irok egy helyet az egyik legáltalánosabban ismert iró, Renan jellemrajzából: „Vajon határozottan szomoru-e, vagy vig, ez a rendkivüli ember? Az ember habozhatik ennek megitélésében, ha az ő könyveihez tartja magát. Mert ha ő csaknem mindig azzal zárja is be müveit, hogy az optimismust nyilvánitja ki, de az is igaz, hogy a világról és a történelemről való fogalma, a jelenkori társadalomról és annak jövőjéről való eszméi könnyen vigasztalan következményekre vezetnek. Azt a régi mondást: „Minden hiábavalóság“ annyira és oly teljesen magyarázza, hogy utoljára is arra a következtetésre vezethet: hogy „mire az élet?“ hogy „élvezzünk, együnk és igyunk“; hogy a világegyetem czélja mélyen el van rejtve a mi szemeink elől; hogy a világ csak látványosság, melylyel egy Isten gyönyörködteti magát, a ki kétségtelenül nem létezik, de a ki létezni fog; hogy az erény az egyénre nézve esztelenség, de mégis finom dolog erényesnek lenni; hogy a müvészet, költészet és maga az erény is szép dolgok, de majd lejárják idejüket, és hogy a világnak majd egy napon a tudományok akadémiája által kell kormányoztatnia, stb. — mindez nagyon mulattató, de másfelől nagyon elszomoritó. Ilyen érvekkel ajánlja Renan kortársainak az örömet, a vidámságot.“

A ki Renan müveit olvasta, bizonyára ugy fogja találni, hogy eme sorok hiven festik e gondolkozót. Éppen ez az aristokraticus skepticismus, ez a hullámzó bölcselet, határozott körvonalok, szilárd alap, megállapitott elvek és megszabott forma nélkül az, a mi őt jellemzi. E bölcselet előtt minden közönyösnek látszik lenni: az igaz, a hamis, a jó, a rosz, a lét és jövő szavak, csak az értelem egyszerü játékai s maga az értelem is talán nem egyéb, mint egy problematicus Isten játéka.

S hogyha Renant a Collége de Franceban a semiticus nyelvek tanszékén akarjuk látni, figyeljünk tovább Lemaitre-re, ki a tudós tanárnak egy előadásáról, melyet a Pentateuchról tartott, igy ir: „A magyarázat világos, egyszerü és lelkes. Hangja kissé rekedt és vastag, beszéde nagyon hangsulyozott, tagolt, arczjátéka csaknem

tulságos. A mi a formát illeti, nincs abban semmi keresettség, sem elegantia; semmi abból a finomságból, mi irott stylussát jellemzi. Beszél, hogy megértsék, ez az egész. Közönséges kifejezéseket használ, mint otthon. Mint minden tanárnak neki is van két-három szava vagy kifejezése, melyek gyakran jönek elő. Teméntelen sokszor használja a „bizonyos tekintetben"-t és örömest mondja: „Ne kételkedjenek abban, a mi talán legkedvesebb formulája az affirmationak, mivel az nekünk a kételkedés jogát adja tudtunkra? Ime egy nehány sajátságosság az ő modorából, az élőről véve."

„A thorah (törvény) szerkesztésére nézve, a mi minden lárma nélkül történt s melynek az idejét sem lehet pontosan meghatározni, mert mindaz a mi benne irva van, már ismeretes volt, a szájhagyományban létezett. Renan ezt mondja: „Milyen különbség, nemde, a között a mi akkor történt és a között a mi napjainkban megy végbe! Most a törvényszerkesztést nyilvánosan megvitatnák, tárgyalnák a lapokban: egy ilyen dolog esemény lenne. De a Pentateuchnak végleges összeszerkesztése nem volt az. . . A Leviticus keletkezése idejéről meg igy nyilatkozik: „Ah! örömest üdvözlöm azokat, kik ebben a dologban bizonyost tudnak mondani! Jobb semmit sem erősitni erre nézve, vagy a véleményeket időről időre változtatni. . ."

„Láthatni ezekből ez előadások hangját és menetét, mely a lehető legélénkebb. Renan bámulatos érdeklődést mutat mindaz iránt, a mit magyaráz és rendkivül kedvét találja abban. Sohasem láttam oly jókedvü exegetát."

E sorok vádnak tetszhetnek. De a ki csak egyszer is hallotta Renant a College de France-ban eléadni, ugy találja, hogy teljesen az igazságnak felelnek meg, Lemaitre kifejezése szerint, az élőről vannak véve.

Még adhatnék idézeteket e jellemrajzokból Sully-Prudhommeról, Coppée Ferenczről, Adam asszonyról stb. melyekben éppen oly híven fest, lelkesültséggel és néha csipős, de sohasem sértő humorral. Az ember azokat olvasva azt a benyomást nyeri, hogy Lemaitre tollát sohasem mártja epébe, s nem is hallottam, hogy ő valaha vagy egy irónak, a kit kritizált, rokonszenvét elvesztette volna. Szóval e jellemrajzok és tanulmányok nemcsak tanulságos, de nagyon vonzó olvasmány.

Lamaitre Gy. azonban nem csupán kiváló kritikus, hanem a maga óráiban költő is, és már két kötetet adott költeményeiből közre. Egy-egy pillanatra regényiró is. Ez év elején egy kötet beszélyt közölt, melyben az első, mely a többi között a leghosszabb,

e czimet viseli: Serenus. Minthogy erről különbözőleg itélnek, szólnom kell róla. Én teljesen osztom azok véleményét, kik Serenust a szerző egyéni confessiójának tekintik. Én ugy hiszem, hogy az ember igen messze menne, ha azt mondaná, hogy az a jelenkori ifju nemzedék szellemének hiv rajza, amaz ifju kortársaké, kik vizsgálódnak és gondolkoznak a vallási igazságokról, melyek iránt vonzalmat éreznek, de a kiknek nincs elég bátorságuk és akaratjuk, hogy magukat azoknak szenteljék vagy pedig hogy azokkal szemben nyiltan ellenkező álláspontot foglaljanak el. Ily szempontból Serenust olvasni igen érdekes. E kis műnek, a mely nagyon rövid, a teljes czime: Serenus, egy martyr története. Ez, ha ugy tetszik, egy bölcselmi elbeszélés, melyet nehány sorban összegezhetek:

Mikor Domitián császár alatt, a 90-ik évben a keresztényeket üldözték, Rómában, a börtönre vetett és halálra itéltek közt volt egy Marcus Serenus nevezetü, a nemes Serenus család utolsó sarjadéka. Atyja őt a stoicus bölcselem eszméiben nevelte fel. De annak halála után az ifju ember nagy vagyonhoz jutván, csakhamar átadja magát a római élet minden csábjainak és nem sokat törődik a stoicismus elveivel. Végre öt évi kicsapongó élet után megcsömörölve a világtól, meg akarja magát gyilkolni. De a fürdőből, a hol meghalni akart, kiragadják: nőtestvére, Serena megmentette, s iránta e pillanattól fogva mély rokonszenvet érez. Serena már rég keresztény lett volt meggyőződésből. Fivérét is lassanként ráveszi, hogy elmenjen azokra az összejövetelekre, melyeket a keresztények a katakombákban titkon tartottak. A mit ott látott, ez uj dolog meglepi őt, s végre megkeresztelkedik. Mikor az üldözés bekövetkezett, hogy nővérét megkimélje a fájdalomtól, nem késik egy pillanatra is, hogy uj testvéreiért kitegye magát. Börtönbe vetik, de a hóhér bárdtól való félelmében, az itélet végrehajtása előtti estén a gyürüje drágakövébe rejtett folyadékkal megmérgezi magát. Másnap a keresztények csak holt testét találják s halála körülményeit nem ismerve a katakombákba a keresztény martyrok közé viszik. De a pap, a ki a holttestre vigyázott, egy kéziratot talált fölötte, melyet Serenus halála estéjén irt, s a melyben vallomást tesz, hogy ő alapjában sohasem volt keresztény. Ez az a rövid és egyszerü történet, melyet L. elbeszél.

S mit akart ő jelezni azon a nehány lapon? Avagy talán, mint némelyek mondják, a saját álláspontját a kereszténységgel szemben, a melyet ő elemezni akart, s magára és másokra nézve érthetővé tenni? Lehetséges. De a midőn magát rajzolta, nem álta-

lánosabban akart-e szólani? Nem ujjal akart-e rámutatni ama mivelt szellemek általános állapotára, kik felfogják, hogy az élvezet nem lehet egyedüli czélja az emberi életnek, mely végre is abba beléun és tarthatatlan lesz, de a kiknek még sincs elég erejük arra, hogy higyjenek a vallásban, melyet némelykor őszintén csodálnak. Ezek a katholicus nevelés következtében hamis szellemek azok, kik az evangeliumra ráuntak, melyet nem ismernek s a melytől elfordulnak, mert a kereszténységet a római egyház által a száz éveken keresztül emelt nehéz és nyomasztó épületnek nézik. Csupán ezt látják és azt hiszik, hogy ez az evangelium: hamis nézet a természetről, külső vallás, melyben a pap csak csodatevő és zsarnok, és azt mondják: nem akarunk ezekhez az emberekhez tartozni. Halljuk csak Serenust: „Készséggel csodáltam ezeket a hivőket, de én nem hittem. Én philosophicus nevelésemből megőriztem azt a meggyőződést, hogy a homályosságok vagy a látszólagos kivételek mellett is, a világ folyása szükségképi és változhatatlan törvények szerint történik és hogy semmi különös csoda nincsen. Az Istennek közetlen kijelentése a történelem valamely adott pillanatában, az isten-embernek a földre szállása és minden tanai az uj vallásnak, legyőzhetlen ellenmondásra találtak lelkemben. Uj testvéreimnek a világról és életről való gondolkozása bennem visszatetszést szült, nem tudtam azt összeegyeztetni természetes érzelmemmel. Elismerem ez ellenmondás visszásságát; de mindamellett is, hogy pessimismusom állandó volt s Serena iránti szeretetem sem tudta azt legyőzni, nekem visszatetszett, hogy ezek az emberek oly kevésre becsülik az életet, a melyről végre is egyedül vagyunk bizonyosok. Aztán igen egyszerüeknek találtam őket, mesterséges benyomás alatt állóknak, korlátoltaknak és miveletleneknek . . .“ S nos tegyünk Serenus helyébe bármely modern nevet ama mivelt fiatal emberekéiből, a kik annyira nagyra vannak az ő nézetükkel, s mintha csak az ő gondolkozásuk lenne ama szavakban kifejezve. S ismétlem, hogy mindez ama hamis eszméknek és érzelmeknek tulajdonitandó, melyeket a katholikus nevelés oltott beléjük és még egy más körülménynek. Annak t. i. hogy mivelt érzelmüket nem rendelik alá a megvesztegethetlen erkölcsi felfogásnak, vagyis a lelkiismeretnek. Világos, hogy a vallásban az igazság mindenek felett a szentség. De hogyan lehessen összeegyeztetni egymással ezt a szentséget és a müvészi, a finom élvezeteket, melyek a szabadosságig mennek? A mi pedig a vallás csodás oldalára vonatkozó ellenvetést illeti, az csak azt bizonyitja, hogy a kik ezt az ellenvetést teszik, nem ismerik az evangeliumot. Hogyha ismernék, könnyen belátnák, hogy az

mindenekelőtt benső kijelentés és szabaditás, nem pedig valamely csodás mythologia és az ész megtagadása.

Mindezek ellenére Serenus nem válik meg a keresztényektől, kik az övétől annyira különböző eszmevilágban élnek: engedi magát megkereszteltetni és hogy a császár rendelete következtében börtönbe zárják, melyből az ut halálra visz. Ő jól gondolja mégis, hogy magát egy ügyért feláldozni annyi, mint bátorságot és meggyőződést tanusitani. Hallgassuk csak, hogy ő hogyan gondolkozott:

„Elhagyni a keresztény gyülekezetet, ezzel kegyetlenül megbántottam volna Serenát — s magamat arra kárhoztattam volna, hogy ne lássam őt oly gyakran és lemondjak egy látványról, mely mindinkább érdekelt, s a mi még több, lemondjak eme jó lelkekkel, eme családdal való érintkezésről, melyet szeretni tanultam. Bár ez a képmutatás bennem visszatetszést szült, alávetettem magamat a keresztségnek. E szertartás csak még szorosabbra füzött ezekkel az emberekkel, a kiknek erényeit csodáltam és tiszteltem, ha hitöket nem osztottam is. Én örömest voltam e kicsiny sereggel, mely az én szemeimben a legmagasabb erkölcsi tökéletesség képét viselte. Domitián császár napról-napra gyanakodóbbá levén, az egyházat jogtalanul vagy jogosan üldözni kezdette. Becsületbeli kötelességemnek tartottam el nem hagyni barátaimat a veszély idején. S az a gondolat, hogy e jó lelkek nekem annyi örömet szereztek, elnémitotta legutolsó aggodalmaimat is. Megkeresztelkedtem tehát. És hogy csak félig hazudjak, midőn a hitvallást mondom, azt csak oly jelentőségünek vettem magamra nézve, mint egy symbolicus formulát és tág értelmet kerestem annak, melyet bölcselmem aláirhasson. Ha ez gyávaság volt, nővérem, Serena öröme megmentett attól, hogy e miatt lelkifurdalásokat érezzek.“

Lehet, hogy e nyelv a Domitian idejéből tartatott fenn, de az is bizonyos, hogy nagyon ujitva van és hogy azt a jelenben is többen beszélik. Bizonyos, hogy sokan, a kiknek a legkisebb hitök sincs, ugy cselekesznek, mint Serenus, azért, hogy környezetüknek örömet csináljanak, hogy megkiméljék „a kegyetlen megbántástól“ családjuknak ez vagy ama tagját. Aztán keresik a mentséget magukra nézve, nem látván abban egyebet „symbolicus formulá“-nál. Sokan meg épp ugy végletig mennek, mint Serenus, hogyha az eszme, melyet környezetük vall, elnyomatik. Ezt nem egyszer lehetett látni és lehet ezután is alkalomszerüleg. Mert valaki lehet martyr

s nem szükségképpen keresztény. Ennek példáját látjuk Serenusban, ki nem az egyedüli volt s bizonyára ma nem egy követőre találna.

Még több megjegyzést is tehetnék e műre, de ugy hiszem, hogy a mennyit tettem, elégséges arra nézve, hogy felfogni lehessen azt az érdekeltséget, melyet eme kiváló irónak e nehány lapja keltett, ki mester leend, mihelyt az ő pessimisticus eszméit feladva, fel fogja fogni, hogy mily erő és öröm van az igaz kereszténység világossága által, nem az irástudók, farizeusok és skepticusok, hanem a Jézus vallása által megtisztitott és megvilágositott lelkiismeretben.

CHARRUAUD D.

II.

ANGOLORSZÁGI LEVÉL.

Belfast, 1887. ápr. 11.

(Magyarországi emlékek. Hazell's Annual Cyclopaedia. Társulatok évi gyülései. Lord Gifford alapitványa, stb.)

Egy örvendetes eredménye volt már az önök kitünő folyóiratában kezdett levelezésemnek. Közelebbről igen érdekes üdvözlő levelet kaptam Tiszt. Kiss Mihály esperes urtól, Árkosról, latin nyelven, melyet ő olyan jól ért. Még nem feleltem neki, mert a családomban előállott komoly betegség megakadályozott sok oly dolog végzésében, a mit tennem kellett volna s egyebek közt késleltette e tudositásomat is. Az igen tisztelt esperes ur meleghangu és udvarias levele Árkoson tett rövid látogatásomat hozta emlékezetembe.

Éppen Jakab Elek Dávid Ferencz életéről irt munkájának olvasásában találtam őt. Várral keritett temploma élénken emlékeztetett történelmük viharos napjaira, melyeket egy iró sem tanulmányozott alaposabban és nem irt meg szebben, mint Jakab Elek; történelmükre, melyre a jelleget a hit által lelkesitett nemes szellemek kitartó munkája, türelme és hősiessége nyomta, — az a hitbuzgóság melynek példáját látjuk ma is egyházuknak olyan pátriárcháiban, mint Kiss Mihály. Nagy dolog jól irni történelmet, de még nagyobb dolog egy népre nézve jól csinálni azt.

A Londonban kiadni szokott évkönyvek között az idén egy uj és igen hasznos munka jelent meg. Ez Hazell Annual Cyclopediája, mely arra van szánva hogy a legujabb informatiókat közölje minden közérdekü tárgyról. Jeligéje nemzeti nagy költőnknek, Shakespeare-nek (a kinek munkái tanulmányozásából meritette Kossuth az angol nyelvnek hasonlithatlan ismeretét) eme mondása :

„Avaunt, perplexity!“ — Félre a kételylyel. Az unitarismusnak egy fejezetet szentel; s érdekelni fogja önöket, hogy egy angol encyclopedicus egyházukat a jelen közérdekü tárgyai közé számitja. Hazell arról ezt irta: „Erdélyben egy erős unitárius egyház van, mely szervezetére nézve episcopalis, három unitárius collegiummal.“ Egy fontos dologban téved Hazell, mint akárhány, ki az önök történelmét nem ismeri. Mert azt állitja közleményében, hogy az erdélyi unitárismus főképpen Socin Laelius és Faustusra viendő vissza. Én ez állitás téves voltát kimutattam a „Christian Life“ czimü lapban, kiemelve, hogy az unitárismus Magyarországon eredeti, független, honi fejlemény, hogy Socin Laelius sohasem volt Erdélyben és hogy Socin Faustus, mikor odement, csakhamar ugy találta, hogy ott helyén kivül van. Egy egyháznak sincs több joga igényelni vallási nézeteinek és szellemi szabadságának eredeti voltát, mint az önökének, mely, ugy hiszem, az első volt a kereszténységben, mely az unitárius nevet használni kezdette, melytől a többiek azt kölcsönözték. (E kérdésre nézve meg kell jegyeznünk, hogy a magyar unitarismus keletkezésében a socinianismusnak, Blandrata utján, igen is része van. A magyar unitárismus a socinianismusból indult ki. Hanem aztán a Dávid F. lángelméjében független iránynyá — unitárismussá, fejlődött. Ebben már irónak teljesen igaza van. Szerk.)

Az unitárismus előmozditására Irlandban alakult két társulatunk éppen most tartotta évi gyülésit Belfastban, melyek igen népesek voltak. Az ulsteri unitárius keresztény társulat gyülése alkalmából, mely először jött össze, Walters Carey W. prédikált, egyike legtehetségesebb ifju papjainknak. Ő missioi mozgalmunk révén nem közönséges népszerüséget nyert. Liverpoolban és Kidderminsterben tartott prédicatioival Őszszel Londonba megy, hogy az angol metropolis nyugati felében, Kensingtonban alakult uj gyülekezetnek legyen papjává. Ez állomáson sokat várnak tőle, s én ugy hiszem, hogy ő e várakozásnak meg fog felelni. Walters Carey sok gyakorlati érzékkel a Jézus tiszta evangeliuma iránti valódi melegséget és lelkesültséget egyesit és unitárismussa a régi hagyományoktól és hozzátételektől megtisztitott kereszténység.

A másik társulat (Unitarian Society) évi gyülésének Armstrong A. Richárd, liverpooli lelkész volt a szónoka, kinek iratai és beszédei az ő nevét önök közt is ismertté és tiszteltté tették. Armstrong irlandi eredetü, atyja Belfast mellett Bangorban volt püspök egyházi pap. Nagy jövedelmü állását oda hagyta, hogy meggyőződésének engedelmeskedjék s egyik leghatalmasabb szószólója lett azoknak a

vallási igazságoknak, melyek nekünk oly drágák. Fia örökölte atyja bátor jellemét és lelkiismeretességét, s ma az ifjabb lelkészek közül az eléhaladt liberalismus vezérének ő van elismerve, a vallásban és politikában.

Irlandi egyházaink szolgálatában van egy nehány veteránunk, a kiknek szellemi ereje és buzgalma némelykor megszégyeniti még az ifjabbakét is. Tartozkodom e veteranok korát vizsgálni, mert félek tőle, hogy olyan feleletet kapnék, mint a napokban egy tisztes urhölgytől, a kinek hófehér haja nem akadály, hogy fényes szemei ir humorral szikrázzanak. „Hány éves?“ — kérdém a minap. „Kedvesem, én tizennyolcz.“ „Hogyan — mondám — hiszen harmincz éve, hogy magam ismerem.“ „Akkor, kedvesem, — tevé hozzá — elég hoszszasan ismert, hogy jól tudja, hogy én mindig az igazságot beszélem.“ Nelson Craig Sámuel, downpatricki lelkész jóval felül van a nyolczvanon és már látását is elvesztette, de szelleme olyan ifju, mint egy gyermeké. Nem prédikál rendesen, minthogy segédje is van, de a mikor alkalom szerint szószékre lép, a hymnusokat és a szentirás fejezeteit oly könnyen tudja emlékezetéből felidézni, s értelmi erővel és erkölcsi kenetességgel beszél. Vele társalogni valódi élvezet — csak ugy szórja az ismeretet, adomát és csipős megjegyzést — hosszu évek gazdag gyümölcseit. S csaknem ily idős Moore Hugh lelkész is Newtownards-ben. Ifju korában a „tánczos Hugh“-nak hivták, mivel hires tánczos volt (disze lett volna egy oly bálnak, milyenre én a sz.-kereszturi zsinat alkalmából emlékszem.) De egy véletlen eset következtében lába eltörvén, sok évig nem tudott járni, csak támaszszal. Mindazonáltal ő ma is nem lankadó erővel teljesiti papi kötelességeit. Több mint hatvan éve, hogy Newtownards-ben lelkész, és segéd nélkül. Mikor ezelőtt nehány évvel lemondását bejelentette a gyülekezetnek, kérve kérték hogy maradjon. Ő a pénztárnoka a „Nonsubscribing Association“-nek. Ezek a veteranok, nem valami ósdi conservativek a vallási ügyekben, a mint gyanitani lehetne, ellenkezőleg ők a szellemi szabadság részén állanak, a mint hogy állottak mindig — s e n i o r e s, p r i o r e s.

De hadd már szóljak a világiakról is. Lawrence Clarke Jakab baronettől, hogy a magyar unitarismus anyavárosában tett látogatásából hazatért, egy levelet kaptam, melyben melegen irja le az ott nyert kedves benyomásokat. Ugy láttam, hogy önök valami más dolgokról is beszéltek vele a theologiai és egyházi dolgokon kivül. Ugy kell lenni, hogy ő a családi életnek oly ideálját látta önöknél, milyent sohasem sejtett az ő szive. Mert mindjárt az ő visszatérése

után azt a kellemes ujságot hallottuk, hogy ő azt a felfedezést tette: non est bonum esse hominem solum s hogy ő meg-akar nősülni.

S ez érdekes esemény meg is történt azóta, hogy multkori levelemet irtam s én hiszem, hogy önök örömest csatlakoznak barátainak ama forró kivánságához: vajha megtalálta legyen, a mint hiszszük, hogy meg is találta, adjutorium simile sibi.

A vallásos kérdések tárgyalásában hogy mennyire tért kezd nyerni a szabad szellem, annak kiváló példáját láttuk közelebbről Skótiában, mely eddig egészen kalvinista volt. Lord Gifford (nem birodalmi peer, hanem egyike az edinburghi felsőbb törvényszék lord biróinak) 250,000 forintot aranyban hagyományozott az edinburghi glasgowi, st.-andrews-i és aberdeeni egyetemeknek felolvasások tartatására.

A tárgy, a melyről a felolvasások tartandók: természeti theologia, melynek tárgyalásában a felolvasóknak teljes szabadság engedtetik; nem köttetnek semminemü elfogadott dogma által. Ez ugy hiszem az első példa, hogy a mi nemzeti egyetemeinken a theologiának szabad tanszék állittatik, és reméljük, hogy ennek fontos eredményei lesznek. Nemcsak a természeti theologia, hanem a kijelentett theologia is, a mint mi fogjuk fel a dolgot, megkellene, hogy szabadittassék azoktól az akadályozó bizonyitékoktól, melyeket ősapáink találtak fel. Lord Gifford intése, mely oly magas állásról jön, talán nem fog hatás nélkül maradni. A mi theologiai intézeteink már rég azt a sarkalatos elvet vallják, s ebben nálunk eddig egészen egyedül állottak, hogy a kik tanitanak azoknak ne csak meg legyen engedve, hanem buzdittassanak is arra, hogy mint szabad emberek tanitsanak.

Azokra, kik a reformatio történelme iránt érdeklődnek, igen örvendetes ujság, hogy a Bod Péter Historia Hungarorum Ecclesiasticá-ja végre egészen ki fog adatni Leidenben Brill-től, Rauwenhoff tanár felügyelete alatt. Egy példányra én is aláirtam s remélem rövid időn meg fogom kapni. Bod, eddig látott iratai után beszélve, mindig részrehajlatlan szellemü irónak, becsületes kalvinistának tünt fel nekem, ki pontossággal és lelkiismeretességgel adja elé az eseményeket. A Dávid Ferencz elitéltetéséről szóló leirása a leghatásosabb és meginditóbb.

Könyvtáram ujabban a rakovi káté egy példányával szaporodott, mely a latin nyelvü első kiadásból való, mely a mi I. Jakab

királyunknak volt ajánlva. Egyházunk eme régi és sokat üldözött irói nagy és hősies szolgálatot tettek az ő idejekben, s nekünk meg kell bizonyitanunk, hogy az ő önfeláldozó buzgóságukkal vagyunk eltelve, hivek vagyunk maradandó elveikhez és korunk követelményeinek éppen oly tiszta látással és oly eltökélt szándékkal igyekszünk megfelelni, mint a milyennel ők feleltek meg korukéinak.

Gordon Sándor.

IRODALMI ÉRTESITŐ.

Dr. Brassai Sámuel nagy tudósunknak füzetünk elején álló Vallás és hit czimü felolvasása külön lenyomatban is megjelent a Dávid F. egylet számára. Ez értekezés méltó kiegészitése a Jövő vallása czimü nagyérdekü értekezésnek. Ugy hisszük fölösleges bővebben ajánlanunk a kitünő munkát. Kapható Boros György titkárnál (Kolozsvárt. Rózsa-utcza 2. sz.)

A keresztyén egyház történelme. Irta Warga Lajos sárospataki theologiai tanár. II. kötet. A reformatió utáni korszak. vagy a protestantismus fejlődése és az államok független uralma. Ára 5 frt 20 kr. E vaskos kötet n. 8-ad rétben csinosan van kiállitva s 820 lapra terjed. Két időszakra oszlik: az első 1517—1648-ig, s 12 szakaszból áll; a második 1648—1814-ig s 9 szakaszt foglal magában. Szerző alaposan, tiszta, világos irálylyal s a legapróbb részletességgel tárgyalja az eseményeket. Közli a forrásokat s a nevezetes szereplők munkáját, a mi a mű becsét nagyon emeli. Ajánljuk olvasóink, s mindazoknak figyelmébe, kik az egyháztörténelmet részletesen akarják tanulmányozni.

„Kenderesi Gábor szomoru esete vagy az ördögök itala. Tanulságos igaz történet a magyar nép számára. Versekben megirta Murányi Sándor." Ez egyike ama népies füzeteknek, melyekkel a Tatár Péter-féle butitó, babonát terjesztő ponyvairodalom termékeit akarják a piaczról leszoritani. Jeles irók munkálnak közre e czélra. S mi felette örvendünk, hogy a mieink közül Murányit is résztvenni látjuk emez a nép gondolkozását emelő és erkölcsét nemesitő nemzeti vállalatban. Kenderesi Gábor esetében a pálinka-ivás szomoru következményei vannak felmutatva. Valóban megtörtént dolgot beszél el, melyre Maros-Széken sokan emlékezhetnek az 50-es évekből, de látszik, hogy azt költő szedte versekbe. — Csakugyan tőle jelentek meg még: „A talált kincs" (elbeszélés) és „A mi jó, meg a mi nem jó". (Egészségi tanácsok a nép számára) czimü füzetkék is. Ugy az előbbit, mint a két utóbbit ajánljuk paptársainknak, hogy azt minél számosabb példányban terjeszszék a nép között. A füzetkék ára darabonként 2 kr. Megjelentek Budapesten, Méhner Vilmos kiadásában (IV. ker. Papnövelde-utcza 8. sz.)

Magyar Plutarch. — Uj Magyar Athenas most kiadott X-ik füzetével befejeződött. Sz. Kiss Károly, Kálmán Farkas és Bierbrunner Gusztáv gyüjtötték benne össze az ujabbkori ref. és ág. hitv. egyházi irók életrajzait. A tiz füzet ára 5 frt. Aigner Lajos kiadása Budapesten. — A Protestans Népkönyvtárnak, melybe ref. és ág. hitv. irók dolgoznak II. és III. füzete megjelent. (Hornyánszky V. kiadása. Budapest. egy füz. ára 20 kr.) A vállalatot ugy látszik mind szélesebb körben kezdik felkarolni. Ref. és ág. hitv. afiának tehát már megvan és gyarapodik népkönyvtáruk. Reméljük, hogy a Dávid F.

egyletnek juniusra hirdetett pályázata meghozza azt a sikeres eredményt, mely a mi egyházunkban is egy népkönyvtár meginditására kezdetül szolgálhat. — Keresztény Népbarát. Missio és Gusztáv Adolf egylet havi közlönye. Kiadja Budapesten Hornyánszky. Ára 2 kr. — Magyarország helységnévtára két kötetben. Szerkesztette Dvorzsák János. (Budapest. II. Donáti-utcza 3. sz.) Ára 10 frt.

Kénosi J. kézirati müvei. A K. Magvető f. évi első füzetében Jakab Elek ur „Kiáltó szó a pusztában" cz. czikkében többek közt ezt irja: „A tordai unitárius középtanoda könyvtárából Kénosi Tőzsér János két kézirati nagybecsü müve a gróf Kemény Józset gerendi könyv és kézirat tárába jutott s ma az erdélyi Muzeum-egylet birtokában van."

Nem kivánok a Kénosi-féle iratok történetének fejtegetésébe ereszkedni. Az igazság érdekében csak azt jegyzem meg, hogy Kénosinak emlitett két müve u. m. De Typographiis et Typographis Unitariorum és Bibliotheca Sriptor. Transylvaniae Unitariorum stb. a Kénosi és Uzoni eredeti kéziratában, az első csonkán, az utóbbi teljes állapotban a kolozsvári unitár. Colleg. könyvtárában van s sohase voltak a tordai gymn. könyvtárában. A muzeum könyvtárában levő példány csak másolat, miről Kénosinak — többek közt a kolozsvári Colleg. matric.-ban isk. főnök senior korában tett iratával való összehasonlitásból bárki azonnal meggyőződhetik De meg lehet győződni ezen példányoknak a tordai iskola matriculájával való összehasonlitásából is, a melyet Kénosi szintén sajátkezüleg irt s mely ma is a tordai gymn. könyvtárában van, honnan Váradi Károly, mint igazgató adta volt át czikkiró urnak és vissza is tette.

Benczédi Gergely.

KÜLÖNFÉLÉK.

A Keresztény Magvetőért! A Keresztény Magvető érdekében Kovács Dénes bágyoni birtokos, hitbuzgó egyháztanácsos atiától a következő levelet és küldeményt vettük: „T. Szerkesztőség! Egy régóta eszembe tartott és melegen ápolt gondolatomnak akarok kifejezést adni: és ez az, miszerint a t. szerkesztőség ügybuzgósága mellett óhajtanám, ha egyetlen folyóiratunk, a Ker. Magvető biztositása tekintetéből bizonyos alapot eszközölhetnénk, mely az elismerés mellett idővel némi kárpótlást is nyujthatna az előfizetők és pártolók változékony száma mellett.

Igaz ugyan, hogy folyóiratunk nagy elismerésben részesül, szélesen kiterjedett olvasó körrel dicsekszik, s bizonyára csak szaporodhatnak előfizetői és pártolói. Azonban gondoljuk meg azt is, hogy vagyonosabb s áldozatkész hitrokonainkot, azoknak halálával aligha tudhatjuk pótolni, és igy önként reá jövünk az én gondolatomra, t. i. hogy az előfizetők egyszermindenkorra fizessenek 50 forintot és a pártolók 100 frtot készpénzben — urbéri vagy államkötvényben — s mint alapitó tagok kapni fogják, mig élnek egy-egy példányban a Ker. Magvető füzeteit: a befizetett összegek tőkét fognak alkotni, melynek kamatja — mint addig is — a folyóirat költségeire fordittatik.

Nézetem szerint ez által csak nyerhet az ügy, s a fizetők sem terhelődnek. Meglehet, hogy a körülmények szerint — most és ezután is — sokaknak állhat módjában egy kedvező alkalommal, a fennebbiek szerint cselekedni, s igy a vállalat erősitéséhez hozzájárulni.

Én a magam 100 frtját pártolásom állandósitására idemellékelve ezennel tisztelettel küldöm. Bágyon, 1887. április 10. Kovács Dénes." — Kovács Dénes érdemes afiának emez életrevaló gondolatáért és áldozatkészséget tanusitó eme jeles tényeért, hogy gondolatát nemcsak hogy közölte, hanem azt a maga részéről azonnal valósitotta is, a legmelegebb köszönetet mondunk. Vajha az ő példája minél több követőre találna hitrokonaink között, hogy igy lehetővé tétetnék, hogy folyóiratunkat czélunkhoz képest mindinkább bővitsük, vállalatunkat fokozottabb mérvben emeljük, a mit bizony csak lelkes pártolás mellett lehet eszközölni!

Unitárius isteni tisztelet tartatott husvét másodnapján Orosházán, melyről a következő levelet vettük: „Az orosházi unitárius fiókegyház első isteni tisztelete a függetlenségi olvasó népkörnek e czélra átengedett termében tartatott meg, mely zsufolásig megtelt hallgatósággal: a résztvevők száma mintegy háromszázra tehető, kik között férfiak nagyobb számmal voltak. Tehát e szám is eléggé bizonyitja, hogy a nép érdeklődik vallásunk iránt. Nagyban járult a sikerhez T. Ajtay János s. lelkész ur, ki szép és megható ünnepi szónoklatával, melyben Krisztus feltámadását az igazság feltámadásával azonositotta, továbbá az Isten, ember és hazaszeretetet oly szép példákkal világositotta meg, hogy a közönség tetszését egészen megnyerte, ugy, hogy az isteni tisztelet befejezése sokaknál talán akaratlanul is e kifejezést csalta ajkaikra: „hisz ez értelmében és ily alapon én is unitárius vagyok". Az isteni tisztelet befejezte után Salamon József gondnok ur házánál közebéd volt, melyen hód-mező-vásárhelyi vendégeink, kik az ünnep emelése érdekében szivesek voltak, nem kimélve sem időt, sem fáradságot hozzánk átjönni, résztvettek. A közebéd alkalmával T. Ajtay János lelkész Mélt. és főt. Ferencz József püspök urra, Megyelka József h.-m.-vásárhelyi gondnok ur T. Derzsi Károly urra, mint budapesti anyaegyházunk lelkészére, kitől a következő távirat érkezett: „Orosházi hitrokonainknak az első Unitárius istentisztelet alkalmából az anyaegyház nevében szives üdvözletemet és legjobb kivánatomat küldöm! A szeretet Istenétől segitve lelkesüljenek, munkálkodjanak és éljenek." — Gintner István T. Ajtay János s. lelkészre, T. Ajtay János és Megyelka József urak az orosházi fiókegyház gondnokára Salamon József urra és családjára, az orosházi hitrokonokra, a testvéries összetartásra stb. mondtak felkö-

szöntőket. Vendégeink egy része a délutáni órákban eltávozott, mig többen csak a késő esti órákban távoztak szerény körünkből, azzal az édes érzettel, hogy itt buzgó hivek ünnepeltek. Adja a szeretet Istene, hogy ez a buzgóság mindinkább növekedjék. Hitrokoni üdvözlettel Orosházán, 1887. ápril 12-én. Gintner István, az orosházi unitárius fiókegyház jegyzője. — Fogarasban csakugyan husvét másodnapján tartatott az első unitárius isteni tisztelet, a melyről e tudósitást kaptuk: „Fogarasban ez év husvét másodnapján az unitáriusoknak szép ünnepélye volt. Ekkor tartatott meg az első unitárius istentisztelet urvacsora osztással egybekötve, a mely alkalommal kimondatott egyszersmind a hiveknek, kik mintegy 100-an vannak, fiókegyházzá alakulása is, megválasztatván gondnokká T. Lőrinczi Dezső polgáriskolai tanár afia. Az isteni tisztelet, melyen szép számu közönség volt jelen felekezeti különbség nélkül és mintegy 50-en éltek urvacsorájával, m. kir. járásbiró Tibáld Mihály hitrokonunk házánál tartatott meg, hévizi lelkész Mózes Mihály ténykedése mellett, a kiké első sorban az érdem, hogy ily szép szép számu hiveink lelki szükségletei kielégithetésének eszméjét felkarolták s lehetővé tették, hogy saját hitelveik szerint s közös gyülekezetben dicsőithessék az egy igaz Istent. A Dávid F. egylettől az alakult fiókegyház egy szép bibliát kapott. Istennek áldása s kegyelme legyen nemes buzgalmukon s kezdeményezésüken!

Rédiger Géza, dolgozótársunk a folyóiratunkban ismertetett Kincses Jancsi vagy a Juhász bojtár meséje czimü munkájáért a Révai testvérektől 100 frtot kapott tiszteletdijul, mely összeget az E. M. K. E. számára adta.

Nagy Tamás tanár váratlanul elhunyt 1887. márt. 20-án Hódmező-Vásárhelyt. A megboldogult Erdélyben, Kövenden született 1849. julius 8-án. Tanulmányait a kolozsvári unitárius főtanodában 1868-ban kitünő eredménynyel végezte. A selmeczi akadémián két évet töltött, de pályáját nem találván czélszerünek, a budapesti egyetemen a bölcsészeti fakultáson járt két évig. Innen dr. Petzval és dr. Schenzl tanárok az ó-gyallai csillagda tulajdonosának, Konkoly Thege Miklósnak ajánlották, hol mint segéd igen szép eredménynyel müködött. 1875-ben, Hódmező-Vásárhelyt a felső népiskolához a mennyiségtani és természettudományi tanszékre megválasztották, hol 12 éven át, mint a nevezett intézetnek buzgó és szorgalmas tanára oktatta az ifjuságot. Az ő kezdeményezése és közremüködése következtében bővitették ki az intézetet a gazdasági szakoktatáson kivül az ipari és kereskedelmi szakkörökkel. A társadalmi mozgalmakban is tevékeny részt vett. A „Vásárhelyi Hiradó“-nak és „Közlöny“-nek szerkesztője volt s városi képviselő. Halála nemcsak az illető iskolákra veszteség, hanem az egyházra is, melynek mint jegyzője 8 évig lelkiismeretes pontossággal felelt meg hivatalának, ugy, hogy teljes mértékben kiérdemelte a hitrokonok becsülését, bizalmát és szeretetét. Szivökben őrzik emlékét s őrzik nemcsak ők, hanem hitfelekezeti

különbség nélkül mindazok, a kik az ő tudománya mellett felvilágosult gondolkozását s humánus jellemét megismerhették.

Gyászhirek. Péterfi Sándor, hévizi nyugalmazott lelkész és esperes, sok jeles egyh. beszéd irója, márt. elején végelgyengülés következtében meghalt. Szegény jó öreg sokat szenvedett főleg utóbbi napjaiban s a halál reá nézve, mondhatni, jótétemény volt. Elköltözött jelesünk életéről, egyik munkatársunktól, külön életrajzban fogunk megemlékezni. — Pálfy Ferencz, udvarhelymegyei tiszti ügyész és egyháztanácsos nagy csapást szenvedett két kedves kis fiának, Károly és Jankónak halálában, kiket járványos betegség három nap alatt ragadott el. — Recsenyéden id. F. Máthé Istvánt, sok érdemet szerzett egyh. gondnokot nagy innepélyességgel temették el ezelőtt pár héttel. Legyen áldott emlékezete! — K. Nagy Gábor kaáli földbirtokost érzékeny veszteség érte Albert nevü, VI-ik osztályos tanuló, jóreményü fiának hosszas betegség után történt elhunytában. — Geréb Sándor als.-boldogaszszonyfalvi lelkész márt. 26-án elvesztette 8-ik évében járó Anna leányát.

Jövő füzetünk egyik nagy jóltevőnk: Kelemen Benő életrajzát fogja hozni képpel kitünő történelemirónk, Jakab Elek tollából.

Folyóiratunkról a „Protestans Pap“ februári száma: „A „Keresztény Magvető“-t, mint valóban igazi tudományos folyóiratot, melegen ajánljuk t. paptársaink figyelmébe.“

„A Keresztény Magvető pártolói“ sorába léptek ujabban: Radó János, m. kir. adófelügyelő Déván; Frankkis Jenő kereskedő Kolozsvárt; Koncz József gazdatiszt Bethlenben.

ARANYKÖNYV.

A BUDAPESTEN ALAPITANDÓ UNITÁRIUS RENDES LELKÉSZI ÁLLOMÁSRA ÉS ÁLLANDÓ IMAHÁZRA TETT KEGYES ADOMÁNYOK.

XXXVI. Közlemény.

Nagyságos Beniczky Gábor ur 47. sz. gyüjtő könyvecskéjére adakoztak: Özvegy gróf Bathyáni Lajosné 5 frt. Gr. Keglevich Béláné 1 frt. Beniczky Gábor 94 frt, összesen 100 frt. — Továbbá: Binecz Ilka 5 frt. Bauer Sándor 80. sz. könyvecskére 2 frt.

M. Farkas Sándor ur 150. sz. könyvecskéjére adakoztak Alsó-Lendván: Hajós Mihály ügyvéd ur 1 frt. Hajós Mihályné 1 frt. Hajós Gyula, Feri, Kálmán, Gabriella egyenként 1 frt. Nábráczky Béla 1 frt. Nábráczky L. 1 frt. Keler Gyula 2 frt. Gallos Pál 1 frt. Rákos Sándor, Jakab Pál, Vighy István, Donyér Imre, Reis Miksa, Vogl Miklós, Császár Dániel, Szép N., Kazaliky, Nemes Károly, Magyar Ferencz egyenként 20—20 krajczár. Lancsák János, Balogh István, Cseke Zsigmond, Császár Sándor, Goron Imre, Magai Gábor, Greiner Henrich, Német József, Józsa Farkas, Babolcsy Pál egyenként 10 kr. Berger 80 kr. Összesen 15 frt.

E közlemény főösszege 122 frt. Ehez adva a 35 közleményt 18,481 frt 63 krt, az alap teszen: **18603** frt **63** krt.

Budapest, 1887. ápr.

Hajós János, egyh. gondnok.

Végh József, pénztárnok

Hefka

KELLNER ÉS MOHRLÜDER, BUDAPEST.

Szucság nov 19 874 Kelemen Benő

